

**Τα Ηθικά Νικομάχεια στην
Πολιτική Οικονομία**

Νίκος Θεοχαράκης
Οικονομικό Τμήμα, Πανεπιστήμιο Αθηνών

Οκτώβριος 2003

Εισαγωγή

Το 1663, είκοσι περίπου χρόνια μετά τον θάνατο του Γαλιλαίου και την γέννηση του Νεύτωνα, ο John Dryden προλογίζει την έκδοση του βιβλίου του Dr. Walter Charleton για το μνημείο του Stonehenge, *Chorea gigantum*, με ένα ποίημα αφιερωμένο στον συγγραφέα. Ξεκινά με τους εξής στίχους:

The longest tyranny that ever sway'd
Was that wherein our ancestors betray'd
Their free-born reason to the Stagirite,
And made his torch their universal light

Το ποίημα συνεχίζει σε μια έξαρση βρετανικού εθνικισμού εξυμνώντας τον Francis Bacon, τον William Harvey και τον Robert Boyle. Η απέχθεια του Dryden για την τυραννία του Αριστοτέλους και ο θαυμασμός του για την επιστημονική πρόοδο αφορά στις φυσικές επιστήμες. Οι κοινωνικές επιστήμες δεν θεωρείτο ότι υπόκεινται στους ίδιους νόμους απόδειξης με τις φυσικές. Ο Galileo Galilei το 1632 στον *Διάλογο για τα δύο μείζονα συστήματα του κόσμου, Πτολεμαϊκό και Κοπερνικανό*¹ βάζει την προσωποποίηση της νέας επιστήμης Salviati να λει στην αριστοτέλεια καρικατούρα Simplicio

Αν αυτό που συζητούσαμε ήταν ζήτημα της νομικής ή κάποιας άλλης ανθρωπιστικής επιστήμης (*studi umani*) στις οποίες δεν υπάρχει ούτε αλήθεια, ούτε ψεύδος, θα μπορούσε κανείς να εμπιστευθεί την ευφύια του νου και την ρητορική δεινότητα και την εμπειρία των συγγραφέων, και να αναμένει αυτόν που διακρίνεται σε αυτά τα αντικείμενα να κάνει την λογική του να φαίνεται και να θεωρείται ανώτερη. Αλλά στις φυσικές επιστήμες όπου τα συμπεράσματα είναι αληθινά και αναγκαία και δεν έχουν να κάνουν με την ανθρώπινη θέληση, πρέπει να προσέχουμε να μην συντασσόμαστε με το ψευδές.

Είναι αλήθεια ότι και στις κοινωνικές επιστήμες, με το τέλος του Σχολαστικισμού, η Αριστοτέλεια φιλοσοφία δεν έμεινε και αυτή χωρίς επιθέσεις. Ο Thomas Hobbes στο *Leviathan* (1651) ξιφουλκεί κατά του Αριστοτέλους:

Και πιστεύω ότι σχεδόν τίποτε δεν μπορεί να λεχθεί πιο παράλογα στην φυσική φιλοσοφία από αυτό που τώρα αποκαλείται «τα μετά τα φυσικά» του Αριστοτέλους, τίποτε πιο αποκρουστικό για την διακυβέρνηση από πολλά από αυτά που είπε στα *Πολιτικά* του, τίποτε με περισσότερη άγνοια, από ένα μεγάλο μέρος των *Ηθικών*²

¹ Galilei Galileo, *Dialogo sopra i due massimi sistemi tolemaico e copernicano*, 1632. Αγγλική έκδοση ως *Dialogue concerning the two chief world systems-Ptolemaic and Copernican*, σε μετάφραση Stillman Drake, 2η έκδοση, University of California Press, Berkeley, Calif., 1967 [1η 1953]. Χρησιμοποίησα και την ιταλική διαδικτυακή έκδοση <http://www.liceoalberti.it/Galileo/Galilei/Dialogo/dialogo.dei.massimi.sistemi.html>

² Thomas Hobbes, *Leviathan*, [1651], έκδοση με επιμέλεια Richard Tuck, Cambridge University Press, Cambridge, 1991, κεφάλαιο 46, σσ. 461-2.

Η επίθεση όμως αυτή δεν οδήγησε στην καταστροφή του Αριστοτέλειου λόγου, όπως έγινε με την Αριστοτέλεια φυσική. Αντίθετα, τα θέματα που τέθηκαν από τον Αριστοτέλη εξακολουθούν και παραμένουν ζωντανά μέχρι σήμερα και σχετίζονται με τις βάσεις της πολιτικής οικονομίας ως επιστήμης. Και όμως ο αρχαίος φιλόσοφος λίγο ασχολήθηκε με αυτό που αποκαλούμε σήμερα οικονομική επιστήμη. Όλα του τα σχετικά χωρία βρίσκονται σε δύο έργα που καταλαμβάνουν λίγες σελίδες της κλασικής έκδοσης του Βερολίνου. Και τα δύο έργα δεν αφορούν οικονομική θεωρία: πρόκειται για τα *Πολιτικά* και τα *Ηθικά Νικομάχεια*.³

Για τους αρχαίους ο όρος «πολιτική οίκονομία» είχε εντελώς διαφορετική σημασία,⁴ η δε *οίκονομική* (*sc. τέχνη*) σήμαινε την τέχνη διαχείρισης του οίκου. Ο Αριστοτέλης ως φιλόσοφος δεν είχε καμία πρόθεση να συγγράψει εγχειρίδιο management – πράγμα, κατά την άποψή του, χρήσιμο μεν στην πράξη αλλά κουραστικό για τον φιλόσοφο: *περὶ ἐκάστου δὲ τούτων καθόλου μὲν εἴρηται καὶ νῦν, τὸ δὲ κατὰ μέρος ἀκριβολογεῖσθαι χρήσιμον μὲν πρὸς τὰς ἐργασίας, φορτικὸν δὲ τὸ ἐνδιατρίβειν* (*Πολ.* 1258b34-5). Σκοπός του ήταν να εντάξει το αντικείμενο της οικονομικής τέχνης στο γενικότερο ηθικό και φιλοσοφικό πλαίσιο της πολιτικής επιστήμης και με αυτό ασχολείται στο Βιβλίο Α των *Πολιτικών*.

Στα *Ηθικά Νικομάχεια* [*HN*, εφεξής], αντίθετα δεν ασχολείται καθόλου με την οικονομική επιστήμη. Και όμως είναι εκεί που η συζήτηση βρίσκεται πλησιέστερα με το αντικείμενο αυτού που σήμερα αποκαλούμε οικονομική επιστήμη ή πολιτική

³ Κυρίως τα χωρία 1256a1-58b8 (A.8-10) των *Πολιτικών* και 1132b20-34a16 (V.5) των *Ηθικών Νικομαχείων*. Το πέμπτο κεφάλαιο του πέμπτου βιβλίου των *Ηθικών Νικομαχείων* αποτελεί και μέρος των *Ηθικών Ευδημίων*. Τα *Οικονομικά* που υπάρχουν στον Bekker θεωρούνται μη γνήσιο έργο συγγραφέα της Περιπατητικής Σχολής ή μεταγενέστερο συμπλήρωμα. Οι αναφορές στο έργο του Αριστοτέλους γίνονται με τον παραδοσιακό τρόπο, δηλαδή σελίδα-στήλη-γραμμή της έκδοσης του Immanuel Bekker (G. Reimer, Berlin, 1831), τρόπος με τον οποίον αριθμούνται όλες οι κριτικές εκδόσεις. Χρησιμοποίησα το αρχαιοελληνικό κείμενο του I. Bywater, (*Aristotelis Ethica Nicomachea*), 1894 (ανατύπωση 1984) για τα *Ηθικά Νικομάχεια* και του W.D. Ross (*Aristotelis Politica*) 1957 για τα *Πολιτικά*, των εκδόσεων της Οξφόρδης (Clarendon Press, σειρά Oxford Classical Texts [Scriptorum Classicorum Bibliotheca Oxoniensis]). Τα κείμενα αυτά είναι επίσης ηλεκτρονικά διαθέσιμα από την ηλεκτρονική βιβλιοθήκη του Perseus στην διεύθυνση <http://www.perseus.tufts.edu> μαζί με την αγγλική μετάφραση του H. Rackham.

⁴ Στα ψευδο-αριστοτέλεια *Οικονομικά*, [1345b] αναφέρεται «οίκονομιαί δέ εισι τέσσαρες, ως έν τύπω διελέσθαι, [...] βασιλική σατραπική πολιτική ιδιωτική. τούτων δέ μεγίστη μεν και άπλουστάτη ή βασιλική, [...] ποικιλωτάτη δέ και ράστη ή πολιτική, ελαχίστη δέ και ποικιλωτάτη ή ιδιωτική. Πιο κάτω [1346a] λειι για την πολιτική οικονομία «ταύτης δέ κρατίστη μεν πρόσοδος ή από τών ίδιων έν τή χώρα γινόμενω, εΐτα ή από τών έμπορίων και διαγωγών, εΐτα ή από τών έγκυκλίων.» Για την πολιτική οικονομία, βλ. Ανδρέας Ανδρεάδης, *Ιστορία της ελληνικής δημόσιας οικονομίας: Από των Ελληνομακεδονικών μέχρι και των Βυζαντινών χρόνων*, 2η έκδοση, Παπαδήμας, Αθήνα, 1992. Για την έννοια του όρου βλ. Kurt Singer, «Oikonomia: An Inquiry into Beginnings of Economic Thought and Language», *Kyklos*, τόμος 11, (1958), σσ. 29-57 [αναδημοσιευμένο στο Mark Blaug (επιμ.), *Aristotle (384-322 BC)*, Elgar, Aldershot, 1991] και Edwin Cannan, *A Review of Economic Theory*, P.S.King & Son, London, 1929.

οικονομία. Εκεί στο Βιβλίο Ε σε λίγες δυσνόητες αράδες – που η ερμηνεία τους τόσο απασχόλησε τα καλύτερα, και τα λιγότερο καλά, μυαλά – θέτει το πρόβλημα της αξίας στην ανταλλαγή. Συγκεκριμένα, ασχολείται με το κοινό μέτρο που εξισώνει τα πράγματα προκειμένου να ανταλλαχτούν.

Το κείμενο αυτό έχει επιδεχθεί πληθώρα ερμηνειών. Για ορισμένους, δεν υπάρχει σε αυτό τίποτε σημαντικό από πλευράς οικονομικής θεωρίας. Άλλες ερμηνείες βλέπουν σε αυτό τον πρόδρομο των μετέπειτα θεωριών, από την εργασιακή θεωρία της αξίας μέχρι την νεοκλασική θεωρία της οριακής χρησιμότητας. Η συζήτηση αυτή συνήθως καταλήγει στην προβολή σύγχρονων κατηγοριών – ιδιαίτερα εκείνων του νεοκλασικού ωφελιμισμού - σε κείμενα που σαφώς δεν επιδέχονται τέτοιες ερμηνείες. Πιο ενδιαφέρον πιστεύω ότι είναι να εξετάσει κανείς τον μετασχηματισμό αυτών των ιδεών και το πως αυτές εξελίχθηκαν στον χρόνο

Το άρθρο αυτό δεν σκοπεύει να αποτελέσει άλλη μια συνεισφορά στην ερμηνεία του *τί* πραγματικά εννοούσε ο Αριστοτέλης. Υπάρχει ήδη αρκετή βιβλιογραφία πάνω στο θέμα παλαιά και σύγχρονη. Ο στόχος μου είναι διαφορετικός. Θα επιχειρήσω να δείξω πως το κείμενο των *ΗΝ* πέρασε στην μετέπειτα εξέλιξη της οικονομικής σκέψης ως θεωρητικό πλαίσιο διαμόρφωσης και αφετηρία των ξεχωριστών θεωριών. Η απαρχή της αναλυτικής αφήγησης θα είναι οι Σχολαστικοί, μετά η μερκαντιλιστική περίοδος και οι θεωρητικοί του φυσικού δικαίου, ακολουθούν οι απαρχές της πολιτικής οικονομίας με τους Galiani και Turgot και ολοκληρώνεται με τον Adam Smith και τον Karl Marx.

Το κείμενο των *Ηθικών Νικομαχείων*

Πρώτα ας δούμε το ίδιο το κείμενο του Αριστοτέλους.

Το αντικείμενο του πέμπτου βιβλίου των *ΗΝ* είναι η δικαιοσύνη.⁵ Ο Αριστοτέλης αναφέρεται σε δύο είδη δικαιοσύνης: το πρώτο είναι το *διανεμητικόν δίκαιον* το οποίο αφορά στην διανομή χρημάτων και τιμών μεταξύ των πολιτών: *τὸ ἐν ταῖς διανομαῖς τιμῆς ἢ χρημάτων ἢ τῶν ἄλλων ὅσα μεριστὰ τοῖς κοινωνοῦσι τῆς πολιτείας* (*ΗΝ* 1130b30). Το δίκαιο αυτό εφαρμόζει μια γεωμετρική αρχή αναλογίας, όπου ο λόγος της αξίας των διανεμομένων αγαθών είναι ίσος με τον λόγο της αξίας των ατόμων προς τα οποία γίνεται η διανομή. Αν ο *A* και ο *B* μοιράζονται τα *α* και *β*, η σχέση

⁵ Βλ. F.D. Harvey, «Two Kinds of Equality», *Classica et Medievalia*, τόμος 26 (1965), σσ. 101-46.

διανομής θα είναι $A:B = \alpha:\beta$. Το κριτήριο της αξίας των ατόμων διαφέρει ανάλογα με την οργάνωση της πολιτείας, διότι οι δημοκρατικοί, οι ολιγαρχικοί και οι αριστοκρατικοί εφαρμόζουν διαφορετικό κριτήριο αξίας.

Το δεύτερο είδος δικαίου είναι το *τὸ ἐν τοῖς συναλλάγμασι διορθωτικόν* (HN 1131a1). Αυτό αφορά στις συναλλαγές των ανθρώπων, τις οποίες διακρίνει - ανάλογα με το αν βασίζονται ή όχι στην αμοιβαία βούληση των μερών - σε εκούσιες και ακούσιες. Οι ακούσιες διακρίνονται σε λαθραίες και βίαιες, π.χ. δολοφονία και φόνος. Στο διορθωτικό δίκαιο η εφαρμοζόμενη μαθηματική αναλογία δεν είναι η γεωμετρική αλλά η αριθμητική.⁶ Ο λόγος είναι ότι στο διορθωτικό δίκαιο δεν υπεισέρχεται η αξία των ανθρώπων, *εἰ ἐπιεικῆς φαῦλον ἀπεστέρησεν ἢ φαῦλος ἐπιεικῆ* (HN 1132a1-5) αλλά το ίδιο το αντικείμενο της συναλλαγής. Ο νόμος και ο δικαστής προσπαθεί να διορθώσει την βλάβη. Όπως όταν δύο ευθύγραμμα τμήματα δεν είναι ίσα, η εξίσωση επέρχεται αφαιρώντας το ήμισυ της διαφοράς από το ένα και προσθέτοντάς το στο άλλο.

Μετά την ανάλυση των δύο ειδών δικαίου, ο Αριστοτέλης, εν είδει παρέκβασης, αναφέρεται στους Πυθαγορείους για τους οποίους το δίκαιο είναι απλά και μόνον *τὸ ἀντιπεπονθός*, δηλαδή το ανταποδοτικό δίκαιο [1132b21 κ.ε.]. Προσθέτει ότι το ανταποδοτικό δίκαιο δεν έχει εφαρμογή ούτε στο διανεμητικό ούτε στο διορθωτικό δίκαιο γιατί συχνά υπάρχει διάσταση μεταξύ τους. Έτσι για παράδειγμα αν κάποιος κτυπήσει έναν αξιωματούχο δεν πρέπει απλά να τον κτυπήσουν αλλά και να τον τιμωρήσουν επί πλέον.⁷ Επίσης, το ανταποδοτικό δίκαιο δεν λαμβάνει υπόψιν την πρόθεση, αν δηλαδή η βλάβη έγινε εκούσια ή ακούσια [*ἔτι τὸ ἐκούσιον καὶ τὸ ἀκούσιον διαφέρει πολύ.*]. Και συνεχίζει:

ἀλλ' ἐν μὲν ταῖς κοινωνίαις ταῖς ἀλλακτικαῖς συνέχει τὸ τοιοῦτον δίκαιον, τὸ ἀντιπεπονθός κατ' ἀναλογίαν καὶ μὴ κατ' ἰσότητα. τῷ ἀντιποιεῖν γὰρ ἀνάλογον συμμένει ἢ πόλις.

⁶ Η ορολογία κατὰ τὴν ἀριθμητικὴν ἀναλογίαν είναι του Αριστοτέλους, Διευκρινίζει δε τὸ δ' ἴσον μέσον ἐστὶ τῆς μείζονος καὶ ἐλάττονος κατὰ τὴν ἀριθμητικὴν ἀναλογίαν [HN 1132a29-30]. Δηλαδή $\beta = (a + \gamma) / 2$. Στα δικά μας μαθηματικά, φυσικά, δεν πρόκειται για αναλογία.

⁷ Αυτό φαίνεται ότι αντιφάσκει με την αρχή ότι στο διορθωτικό δίκαιο δεν λαμβάνεται υπόψιν η αξία των εμπλεκομένων, εκτός αν υποτεθεί ότι η ζημία που υπέστη ο άρχοντας είναι μεγαλύτερη από αυτήν που υφίσταται ο κοινός θνητός ή ότι δέχεται ζημιά η ίδια η πολιτεία. Βλ. και την ανάλυση του Θωμά του Ακρινάτη, *Sententia libri Ethicorum*, liber V, lectio VIII, nota 4.

Το ανταποδοτικό δίκαιο είναι αυτό που συνέχει τις κοινωνίες της ανταλλαγής.⁸ Όπως παρατηρεί ο Finley⁹ η λέξη *κοινωνία* είναι κεντρική στον Αριστοτέλη και η σημασία της εκτείνεται σε ευρύτατο πεδίο: από την ίδια την πόλη, μέχρι την προσωρινή ένωση δύο μερών για την ανταλλαγή αγαθών. Σε κάθε περίπτωση ο ίδιος ο Αριστοτέλης διευκρινίζει ότι η αρχή της ανταπόδοσης είναι αυτή πάνω στην βασίζεται η πόλη.¹⁰

Και μπαίνουμε στην καρδιά του προβλήματος της οικονομικής ανταλλαγής [1133a5-14]:

ποιεί δὲ τὴν ἀντίδοσιν τὴν κατ' ἀναλογίαν ἢ κατὰ διάμετρον σύζευξις, οἰκοδόμος ἐφ' ᾧ α, σκυτοτόμος ἐφ' ᾧ β, οἰκία ἐφ' ᾧ γ, ὑπόδημα ἐφ' ᾧ δ. δεῖ οὖν λαμβάνειν τὸν οἰκοδόμον παρὰ τοῦ σκυτοτόμου τὸ ἐκείνου ἔργον, καὶ αὐτὸν ἐκείνῳ μεταδίδοναι τὸ αὐτοῦ. ἐὰν οὖν πρῶτον ἢ τὸ κατὰ τὴν ἀναλογίαν ἴσον, εἴτα τὸ ἀντιπεπονθὸς γένηται, ἔσται τὸ λεγόμενον. εἰ δὲ μὴ, οὐκ ἴσον, οὐδὲ συμμένει: οὐδὲν γὰρ κωλύει κρεῖττον εἶναι τὸ θατέρου ἔργον ἢ τὸ θατέρου: δεῖ οὖν ταῦτα ἴσασθῆναι.

Καταρχήν, όπως σε κάθε εφαρμογή του δικαίου υπάρχουν τέσσερις όροι, δύο για τα άτομα και δύο για τα πράγματα. (*ἀνάγκη ἄρα τὸ δίκαιον ἐν ἐλαχίστοις εἶναι τέτταρσιν: οἷς τε γὰρ δίκαιον τυγχάνει ὄν, δύο ἐστί, καὶ ἐν οἷς, τὰ πράγματα, δύο.* 1131a18-20). Εδώ στο παράδειγμα έχουμε τον οικοδόμο και τον σκυτοτόμο ως άτομα, και τα προϊόντα τους, οικία και υπόδημα. Εφόσον ο οικοδόμος παίρνει υποδήματα και ο σκυτοτόμος οικία, η σύζευξις γίνεται κατά διάμετρον. Το κλασικό σχήμα που κοσμεί τις περισσότερες παλαιές εκδόσεις και σχόλια είναι ένα τετράγωνο με τις διαγωνίους του, και στην πάνω αριστερά γωνία τον οικοδόμο, στην πάνω δεξιά τον σκυτοτόμο και από κάτω τα αντίστοιχα προϊόντα τους.¹¹ Πρέπει λοιπόν οι δύο να ανταλλάξουν τα έργα τους. Για να γίνει όμως αυτό πρέπει να υπάρχει ισότητα κατά αναλογία, και μετά θα γίνει η ανταλλαγή. Διότι τίποτε δεν εμποδίζει το έργο του ενός να είναι περισσότερο [κρεῖττον] από το έργο του άλλου. Υπάρχει λοιπόν η ανάγκη εξίσωσης των δύο αγαθών [*δεῖ οὖν ταῦτα ἴσασθῆναι*]. Και συνεχίζει:

⁸ Υπάρχει μία συζήτηση, αν και κατά πόσον το αντιπεπονθός είναι διαφορετικό δίκαιο από το διορθωτικό και το διανεμητικό εφόσον ο Αριστοτέλης έχει ήδη πει ότι το διορθωτικό έχει εφαρμογή και στα εκούσια συναλλάγματα. Βλ. Lindsay Judson, «Aristotle on Fair Exchange», στο C.C.W. Taylor (επιμ.), *Oxford Studies in Ancient Philosophy*, Clarendon Press, Oxford, 1997, σσ. 147-75.

⁹ M.I. Finley, «Aristotle and Economic Analysis», *Past and Present*, τεύχος 47, Μάιος 1970, σσ. 3-25, στις σσ. 7-8.

¹⁰ Στην φράση αυτή κάνει αναφορά και στα *Πολιτικά* (1261a30-1): *διόπερ τὸ ἴσον τὸ ἀντιπεπονθὸς σφίξει τὰς πόλεις, ὡσπερ ἐν τοῖς ἠθικοῖς εἴρηται πρότερον*

¹¹ Άλλη συζήτηση σχετικά με το σχήμα αφορά στο αν τα α, β, γ, δ είναι σημεία ή πλευρές (βλ. Henry Jackson, *Περὶ δικαιοσύνης, The Fifth Book of the Nicomachean Ethics of Aristotle*, University Press, Cambridge, 1879, σσ. 94-6.

ἔστι δὲ τοῦτο καὶ ἐπὶ τῶν ἄλλων τεχνῶν: ἀνηροῦντο γὰρ ἄν, εἰ μὴ <ὄ> ἐποίει τὸ ποιῶν καὶ ὅσον καὶ οἶον, καὶ τὸ πάσχον ἔπασχε τοῦτο καὶ τοσοῦτον καὶ τοιούτον. οὐ γὰρ ἐκ δύο ἰατρῶν γίνεται κοινωνία, ἀλλ' ἐξ ἰατροῦ καὶ γεωργού, καὶ ὅλως ἐτέρων καὶ οὐκ ἴσων: ἀλλὰ τούτους δεῖ ἴσασθῆναι. διὸ πάντα συμβλητὰ δεῖ πως εἶναι, ὧν ἔστιν ἀλλαγὴ.

Αυτό βεβαίως δεν ισχύει μόνο για τον οικοδόμο και τον σκυτοτόμο, αλλά για όλα τα επαγγέλματα. Διότι αλλιώς θα καταστρέφονταν [*ἀνηροῦντο γὰρ ἄν*] αν η σχέση ανταπόδοσης δεν ήταν ίση ποσοτικά και ποιοτικά [*ὅσον καὶ οἶον*]. Αυτό επίσης προϋποθέτει την ανταλλαγή μεταξύ επαγγελματιών διαφορετικών μεταξύ τους, διότι δεν έχει νόημα η ανταλλαγή μεταξύ δυο ιατρών, αλλά μεταξύ ενός ιατροῦ και ενός γεωργού. Αλλά πρέπει και αυτοί οι ίδιοι να προσέλθουν ο ένας προς τον άλλο υπό ίσους όρους και τα αγαθά τα οποία πρόκειται να ανταλλάγουν πρέπει με κάποιο τρόπο να γίνουν συμβατά. Για την επίλυση αυτού του πρακτικού προβλήματος επινοήθηκε το νόμισμα:

ἔφ' ὃ τὸ νόμισμα ἔλήλυθε, καὶ γίνεται πως μέσον: πάντα γὰρ μετρῶν, ὥστε καὶ τὴν ὑπεροχὴν καὶ τὴν ἔλλειψιν, πόσα ἄττα δὴ ὑποδήματ' ἴσον οἰκίᾳ ἢ τροφῇ. δεῖ τοίνυν ὅπερ οἰκοδόμος πρὸς σκυτοτόμον, τοσαυτὰ ὑποδήματα πρὸς οἰκίαν ἢ τροφήν. εἰ γὰρ μὴ τοῦτο, οὐκ ἔσται ἀλλαγὴ οὐδὲ κοινωνία. τοῦτο δ', εἰ μὴ ἴσα εἶη πως, οὐκ ἔσται.

Το νόμισμα λοιπόν παίρνει τον ρόλο του αριθμητικού μέσου το οποίο μετρά τα πάντα και το επιπλέον και το λιγότερο. Και εδώ ακριβώς βρίσκεται η φράση που δημιούργησε πολλαπλά ερμηνευτικά προβλήματα: «ὅπως ο οικοδόμος προς τον σκυτοτόμο, τόσα υποδήματα προς οικία». Αυτό αποτελεί την προϋπόθεση της ανταλλαγής, η οποία αποτελεί την προϋπόθεση για την επαφή των συναλλασσομένων. Ἄρα τίθεται εκ νέου το πρόβλημα της ισότητας:

δεῖ ἄρα ἐνὶ τινὶ πάντα μετρεῖσθαι, ὥσπερ ἐλέχθη πρότερον. τοῦτο δ' ἔστι τῆ μὲν ἀληθείᾳ ἢ χρειᾷ, ἢ πάντα συνέχει: εἰ γὰρ μηδὲν δεοῖντο ἢ μὴ ὁμοίως, ἢ οὐκ ἔσται ἀλλαγὴ ἢ οὐχ ἢ αὐτῆ: οἶον δ' ὑπάλλαγμα τῆς χρειᾷς τὸ νόμισμα γέγονε κατὰ συνθήκην: καὶ διὰ τοῦτο τοῦνομα ἔχει νόμισμα, ὅτι οὐ φύσει ἀλλὰ νόμῳ ἔστι, καὶ ἐφ' ἡμῖν μεταβαλεῖν καὶ ποιῆσαι ἄχρηστον.

Ο Αριστοτέλης τώρα ως κοινό μέτρο εισάγει μία νέα έννοια: την *ανάγκη* ή *χρεία* η οποία συνέχει τα πάντα, διότι αν αυτοί που έρχονται σε επαφή δεν είχαν ανάγκη ή είχαν διαφορετικές ανάγκες, δεν θα γινόταν η ανταλλαγή ή θα γινόταν με διαφορετικό τρόπο. Η *χρεία* είναι το *φύσει μέτρον*. Στην θέση της όμως θεσπίστηκε

κατά σύμβαση [νόμω] το νόμισμα (εξ ου και το όνομά του) το οποίο εξαρτάται από την ανθρώπινη θέληση να το αλλάξει, να του δώσει δηλαδή διαφορετική αξία, ή να το καταστήσει άχρηστο. Στην συνέχεια επαναλαμβάνει την αναγκαιότητα της εξίσωσης.

ἔσται δὴ ἀντιπεπονθός, ὅταν ἰσασθῆ, ὥστε ὅπερ γεωργός πρὸς σκυτοτόμον, τὸ ἔργον τὸ τοῦ σκυτοτόμου πρὸς τὸ τοῦ γεωργοῦ. εἰς σχῆμα δ' ἀναλογίας οὐ δεῖ ἄγειν, ὅταν ἀλλάζωνται (εἰ δὲ μὴ, ἀμφοτέρως ἔξει τὰς ὑπεροχὰς τὸ ἕτερον ἄκρον), ἀλλ' ὅταν ἔχωσι τὰ αὐτῶν. οὕτως ἴσοι καὶ κοινωνοί, ὅτι αὕτη ἡ ἰσότης δύναται ἐπ' αὐτῶν γίνεσθαι. γεωργός α, τροφή γ, σκυτοτόμος β, τὸ ἔργον αὐτοῦ τὸ ἰσασμένον δ. εἰ δ' οὕτω μὴ ἦν ἀντιπεπονθέναι, οὐκ ἂν ἦν κοινωνία.

Υπάρχει λοιπόν ανταποδοτική αναλογία όταν επέλθει η εξίσωση, και όπως ο γεωργός βρίσκεται απέναντι στο σκυτοτόμο, έτσι και το έργο του σκυτοτόμου ως προς το του γεωργού. Πρέπει λοιπόν να καταλήξουμε σε ένα σχήμα αναλογίας όταν γίνει η ανταλλαγή, διότι διαφορετικά ο ένας θα υπερέχει. Όταν ο καθένας έχει το δικό του γίνονται ίσοι και επέρχεται η επαφή διότι είναι δυνατόν να εγκαθιδρυθεί ισότητα μεταξύ τους. Οι όροι της ανταλλαγής είναι τώρα ο γεωργός, η τροφή, ο σκυτοτόμος και τόση ποσότητα υποδημάτων όση να καταστεί ίση προς το έργο του γεωργού.

Προέχει όμως πάντα η λογική αναγκαιότητα της χρείας για την ανταλλαγή και εξηγείται πάλι ο ρόλος του νομίσματος.

ὑπερ δὲ τῆς μελλούσης ἀλλαγῆς, εἰ νῦν μηδὲν δεῖται, ὅτι ἔσται ἂν δεηθῆ, τὸ νόμισμα οἷον ἐγγυητῆς ἐσθ' ἡμῖν: δεῖ γὰρ τοῦτο φέροντι εἶναι λαβεῖν. πάσχει μὲν οὖν καὶ τοῦτο τὸ αὐτό: οὐ γὰρ αἰεὶ ἴσον δύναται: ὅμως δὲ βούλεται μένειν μᾶλλον. διὸ δεῖ πάντα τετιμῆσθαι: οὕτω γὰρ αἰεὶ ἔσται ἀλλαγή, εἰ δὲ τοῦτο, κοινωνία.

Το νόμισμα λειτουργεί για τις μέλλουσες ανταλλαγές. Αν δεν χρειαζόμαστε κάτι τώρα το ανταλλάσσουμε με νόμισμα, ώστε αν χρειαστούμε κάτι στο μέλλον να μπορούμε να το αποκτήσουμε έχοντας νόμισμα. Άρα λοιπόν το νόμισμα λειτουργεί σαν ένα είδος εγγυητή. Βεβαίως έχει το πρόβλημα ότι δεν είναι πάντα σταθερό, αλλά γενικά τείνει να παραμένει. Για τον λόγο αυτό, όλα τα πράγματα πρέπει να έχουν μια σταθερή τιμή. Έτσι θα υπάρχει πάντα ανταλλαγή και σχέση μεταξύ των ανθρώπων.

Τονίζει στην συνέχεια τον ρόλο του νομίσματος ως μέτρου:

τὸ δὴ νόμισμα ὥσπερ μέτρον σύμμετρα ποιήσαν ἰσάζει: οὔτε γὰρ ἂν μὴ οὔσης ἀλλαγῆς κοινωνία ἦν, οὔτ' ἀλλαγῆ ἰσότητος μὴ οὔσης, οὔτ' ἰσότης μὴ οὔσης συμμετρίας.

Το νόμισμα δίκην μέτρου εξισώνει τα αγαθά κάνοντάς τα να έχουν ένα κοινό μέτρο. Αυτή η ύπαρξη κοινού μέτρου [συμμετρία] είναι το θεμέλιο της σχέσης των ανθρώπων [κοινωνίας]. Διότι προϋπόθεση της κοινωνίας είναι η ανταλλαγή, προϋπόθεση της ανταλλαγής είναι η ισότητα – η δυνατότητα δηλαδή εξίσωσης των αγαθών – και προϋπόθεση της εξίσωσης είναι η ύπαρξη ενός κοινού μέτρου.

Στο σημείο όμως αυτό δηλώνει ότι φιλοσοφικά έχει φτάσει σε αδιέξοδο:

*τῆ μὲν οὖν ἀληθείᾳ ἀδύνατον τὰ τοσοῦτον διαφέροντα σύμμετρα γενέσθαι,
πρὸς δὲ τὴν χρείαν ἐνδέχεται ἰκανῶς.*

Διότι στην πραγματικότητα είναι αδύνατο πράγματα που έχουν τόσο διαφορετικές ιδιότητες να έχουν κοινό μέτρο. Για πρακτικούς όμως λόγους καθίστανται σύμμετρα ως προς την χρεία.

Και τελειώνει την ανάλυσή του πάλι αναφέροντας τον ρόλο του νομίσματος.

ἐν δὴ τι δεῖ εἶναι, τούτο δ' ἐξ ὑποθέσεως: διὸ νόμισμα καλεῖται: τούτο γὰρ πάντα ποιεῖ σύμμετρα: μετρεῖται γὰρ πάντα νομίσματι. οἰκία α, μναὶ δέκα β, κλίνη γ. τὸ α τοῦ β ἥμισυ, εἰ πέντε μνῶν ἀξία ἢ οἰκία, ἢ ἴσον: ἢ δὲ κλίνη δέκατον μέρος, τὸ γ τοῦ β: δῆλον τοίνυν πόσαι κλῖναι ἴσον οἰκίᾳ, ὅτι πέντε. ὅτι δ' οὕτως ἢ ἀλλαγὴ ἦν πρὶν τὸ νόμισμα εἶναι, δῆλον: διαφέρει γὰρ οὐδὲν ἢ κλῖναι πέντε ἀντὶ οἰκίας, ἢ ὅσου αἱ πέντε κλῖναι.

Πρέπει λοιπόν να υπάρχει ένα κοινό μέτρο και αυτό γίνεται κατά σύμβαση και είναι το νόμισμα. Το νόμισμα παρέχει το κοινό μέτρο. Έστω λοιπόν ότι μια οικία αξίζει α, δέκα μνες β, και μία κλίνη γ. Το α είναι το μισό του β, άρα η οικία αξίζει πέντε μνας, το δε γ το εν δέκατον του β, δηλαδή, η κλίνη αξίζει μία μνα. Από την σχέση των τριών πραγμάτων προκύπτει η σχέση της οικίας με την κλίνη, ότι δηλαδή αντιστοιχούν πέντε κλίνες σε μία οικία. Εδώ όμως ο Αριστοτέλης προσθέτει ότι η ανταλλαγή υπήρχε και πριν από το νόμισμα, γιατί δεν διαφέρει να πούμε ότι «μία οικία αξίζει πέντε κλίνες» από το ότι αξίζει «όσο κάνουν πέντε κλίνες».

Οι ερμηνείες του κειμένου

Το χωρίο αυτό των *HN* απετέλεσε το αντικείμενο εκατοντάδων σχολιασμών από φιλολόγους, θεολόγους, φιλόσοφους, ιστορικούς και οικονομολόγους. Θεωρήθηκε δε ως ένα από τα πιο σκοτεινά κομμάτια του Αριστοτέλους.¹² Για ορισμένους δεν έχει

¹² «That this is not one of Aristotle's most transparent discussions is painfully apparent» σχολιάζει ο Moses Finley, 1970, σ. 9 και ο Scott Meikle (*Aristotle's Economic Thought*, Clarendon Press, Oxford, 1995, σ. 1) σημειώνει: «The interpretation of them is now in a chaotic state.»

καμία οικονομική σημασία. Ο Schumpeter αποκαλεί την θεωρία του Αριστοτέλους «ελαφρώς πομπώδη κοινή λογική»,¹³ ενώ ο Finley θεωρεί ότι ο Αριστοτέλης δεν είχε ποτέ πρόθεση να περιγράψει τον μηχανισμό καθορισμού των τιμών ή να επιχειρήσει οικονομική ανάλυση. Αντίθετα η πρόθεση του ήταν να θεμελιώσει μια καθαρά ηθική κανονιστική θεωρία.¹⁴ Για τον Rothbard το χωρίο είναι ασυναρτησίες [gibberish] μεγάλου ανδρός.¹⁵ Άλλοι βλέπουν σε αυτό τον προάγγελο της νεοκλασικής θεωρίας της αξίας ή της εργασιακής θεωρίας της αξίας.¹⁶ Ο Soudek βλέπει στο χωρίο αυτό τον Jevons,¹⁷ ενώ ο William Jaffé με περισσότερη φαντασία βλέπει το κουτί του Edgeworth.¹⁸ Τα ερωτήματα που ανακύπτουν είναι ποικίλα:

*Πρώτον, ποια είναι η ακριβής μαθηματική έννοια της αναλογίας του αντιπεπονητότος; Πως πρέπει δηλαδή να ερμηνευθεί αναλυτικά η σχέση μεταξύ του λόγου οικοδόμου-σκυτοτόμου και του λόγου οικίας-υποδημάτων; Πρόκειται περί αριθμητικής, γεωμετρικής ή άλλου τύπου αναλογίας; Κάθε δυνατός συνδυασμός έχει επινοηθεί εδώ, από τους Σχολαστικούς, τους φιλολόγους και τους οικονομολόγους. Η σύγχυση επιτείνεται διότι η έννοια του αντιπεπονητότος υπήρξε και τεχνική μαθηματική έννοια.*¹⁹

¹³ Joseph A. Schumpeter, *History of Economic Analysis*, Oxford University Press, Oxford, 1954, σ. 57.

¹⁴ M.I. Finley, 1970, και λήμμα «Aristotle» στο Eatwell *et al.*, 1987, τόμος 1, σσ. 112-3. Την άποψη αυτή συμμαρτίζεται και ο Judson, 1997.

¹⁵ Ο Murray N. Rothbard (*Economic Thought before Adam Smith*, τ. I, Edward Elgar, Cheltenham, 1995, σ. 16) γράφει «a prime example of descent into gibberish» και «this particular exercise should be dismissed as an unfortunate example of Pythagorean quantophrenia».

¹⁶ Βλέπε τα άρθρα στο Mark Blaug (επιμ.), *Aristotle (384-322 B.C.)*, Elgar, Aldershot 1991. Meikle, 1995, Judson, 1997, A. Anikin, *A Science in its Youth (Pre-Marxian Political Economy)*, Progress Publishers, Moscow, 1975, σσ. 22-8.

¹⁷ Josef Soudek, «Aristotle's Theory of Exchange: An Enquiry into the Origins of Economic Analysis», *Proceeding of the American Philosophical Society*, τόμος 96 (1952), τεύχος 1, σσ. 45-75.

¹⁸ William Jaffé, «Edgeworth's Contract Curve: Part 2. Two Figures in its Protohistory: Aristotle and Gossen», *History of Political Economy*, τόμος 6, τεύχος 3, χειμώνας 1974, σσ. 381-404.

¹⁹ Υπάρχουν πολλές ερμηνείες. Βλ. Jackson 1879, σσ. 86 κ.ε.. Για μια εξεζητημένη ανάλυση από οικονομολόγο βλ. Soudek 1952 που ανακάλυψε τον Αρχύτα τον Ταραντίνο. Πρβλ S. Todd Lowry, *The Archeology of Economic Ideas: The Classical Greek Tradition*, Duke University Press, Durham, N.C., 1987, κεφ. VII. Αν και στον Ευκλείδη ο ορισμός των αντιπεπονητότων σχημάτων στο έκτο βιβλίο των *Στοιχείων* [Def.6.2] είχε εντοπισθεί ως προβληματικός από τον Robert Simpson (*The Elements of Euclid viz. the first six books together with the eleventh and the twelfth*, J. Nourse, London & J. Balfour Edinburgh, 1781) ο όρος απαντά πολύ συχνά στα *Στοιχεία*. Πρβλ και Meikle, 1995 σε ένα από τα λιγότερο πειστικά επιχειρήματά του. Ο ίδιος ο Αριστοτέλης γράφει αλλού (*Μηχ.*) ὁ οὖν τὸ κινούμενον βάρος πρὸς τὸ κινεῖν, τὸ μῆκος πρὸς τὸ μῆκος ἀντιπέπονθεν. Παρατίθεται στο Jackson, 1879, σ. 93. Βλ. και το λήμμα ἀντιπάσχω στο Liddell-Scott, *A Greek-English Lexicon*, 1996. Βλ. επίσης William Whewell, *History of the Inductive Sciences, from the earliest to the present times*, John W. Parker, London και J. and J.J. Deighton, Cambridge, 1837, τόμος 2, σ. 39. Για τις δύο μαθηματικές έννοιες του αντιπεπονητότος στους Σχολαστικούς βλ. Joel Kaye, *Economy and Nature in the Fourteenth Century: Money, Market Exchange, and the Emergence of Scientific Thought*, Cambridge University Press, Cambridge, 1998.

Δεύτερον, τι σημαίνει η φράση *ὅπερ οἰκοδόμος πρὸς σκυτοτόμον, τσαδὶ ὑποδήματα πρὸς οἰκίαν*. Εφόσον στο συναλλακτικό δίκαιο δεν λαμβάνεται υπόψιν η αξία των συναλλασσομένων, αλλά μόνον των πραγμάτων, ποια είναι η σχέση αυτή; Και αν υποθέσουμε ότι λαμβάνεται υπόψιν, ποιο είναι το κριτήριο μέτρησης; Είναι η θέση στην κλίμακα των αξιών του Αριστοτέλους, η ποιότητα και ποσότητα της εργασίας (ή και των εξόδων ενός εκάστου), η θέση στην κοινωνική ιεραρχία. π.χ., η *βαναυσία* του σκυτοτόμου προς τον γεωργό, το μέγεθος της χρείας, ή άλλο τι;

Τρίτον, πώς υπεισέρχεται η χρεία ως κοινό μέτρο των πραγμάτων; Τι είναι η *χρεία*; Είναι τα απαραίτητα αναγκαία, ή είναι γενικά η «ζήτηση»; Πράγματι, η απόδοση του όρου ως «demand» στα αγγλικά υπάρχει ήδη την έκδοση των *Ηθικών* του Grant²⁰ και στις καθιερωμένες μεταφράσεις των W.D. Ross και H. Rackham.²¹ Αλλά είναι σαφώς επηρεασμένη από την οικονομική θεωρία της προσφοράς και ζήτησης. Η χρεία ως μέτρο αφορά την αξία χρήσης του αγαθού; Η απλώς νοείται ως η δύναμη εκείνη που φέρνει τους συναλλασσόμενους κοντά χωρίς να επιδέχεται την ερμηνεία μιας εσωτερικής ουσιαστικής ιδιότητας των αγαθών;

Τέταρτον, η ανάλυση είναι καθαρά ηθική, δηλαδή, πώς πρέπει να γίνει η ανταλλαγή, ή επιστημονική, πώς πραγματικά γίνεται; Αφορά μια μεμονωμένη ανταλλαγή ή μια ανταλλαγή στο πλαίσιο της κοινωνίας και της αγοράς;

Η πραγμάτευση αυτών των ερωτημάτων δεν θα μας απασχολήσει ευθέως σε αυτό το δοκίμιο. Αυτό θα απαιτούσε ένα μακρότατο δοκίμιο που θα σχολίαζε είκοσι τρεις αιώνες σχολίων από τους παραφραστές, τους Σχολαστικούς, τους φιλόλογους, τους φιλόσοφους μέχρι τους οικονομολόγους. Λαμβάνομε ως δεδομένο ότι ο Αριστοτέλης θεωρεί (α) ότι η ανταλλαγή γίνεται μεταξύ ισοδυνάμων αγαθών και (β) ότι το νόμισμα δεν αποτελεί την βάση της ανταλλαγής, αλλά το *ὑπάλλαγμα* ενός άλλου πραγματικού μέτρου. Λαμβάνομε επίσης ως δεδομένο ότι ο Αριστοτέλης όντως αποδέχτηκε ότι η επίλυση του προβλήματος της αξίας, όπως ο ίδιος το συγκροτήσε φιλοσοφικά, υπερέβαινε τις φιλοσοφικές του κατηγορίες. Στην συνέχεια θα δείξουμε πώς το Βιβλίο Ε των *ΗΝ*, ειδικότερα δε το χωρίο 1132b31-

²⁰ Sir Alexander Grant, *The Ethics of Aristotle*, Longmans, Green, & Co., London, 1874

²¹ W.D. Ross, *Nicomachean Ethics*, Oxford, 1925. Στην αναθεώρηση της μετάφρασης του Ross από τους J.L. Ackrill και J.O. Urmson (Oxford World Classics, 1980) η χρεία δεν αναφέρεται καν στα μεταφραστικά προβλήματα απόδοσης. H. Rackham, *Nicomachean Ethics*, Heinemann, London, 1926 & Loeb, Harvard. Στα ελληνικά στις εκδόσεις *Κάκτος* αποδίδεται ως «ζήτηση». Βλ. παρακάτω για την απόδοση του όρου *indigentia* στον Hutcheson ως *demand*.

1133b27 χρησιμοποιήθηκε στην οικονομική ανάλυση της αξίας κατά τους αιώνες που ακολούθησαν ξεκινώντας από τους Σχολαστικούς.

Τα Ηθικά Νικομάχεια στους Σχολαστικούς.

Η πρώτη σημαντική χρήση του κειμένου των *HN* για την ανάλυση οικονομικών εννοιών γίνεται από τους Σχολαστικούς του 13ου και του 14ου αιώνα. Η Δύση γνωρίζει τα κείμενα του Αριστοτέλους μέσα από τους Άραβες, αλλά οι μεταφράσεις είναι θεολογικά ύποπτες άρα και μη χρησιμοποιήσιμες. Η πρώτη μετάφραση των *HN* από τα ελληνικά στα λατινικά έγινε από τον Robert Grosseteste (1175-1253), επίσκοπο του Lincoln, το 1247. Ακολούθησε η αναθεώρηση της μετάφρασης του Grosseteste από τον Γουλιέλμο του Moerbeke (1215-1286) ο οποίος μεταφράζει το 1260 και τα *Πολιτικά* στα λατινικά. Οι μεταφράσεις αυτές επιτρέπουν στους Σχολαστικούς να μελετήσουν συστηματικά τον Αριστοτέλη.²² Ξεκινά έτσι μια μακρά και εξαιρετικά παραγωγική παράδοση σχολίων στα *HN* με πρώτο τον Αλβέρτο τον Μεγάλο (Albertus Magnus, 1206-1280). Τον ακολουθεί ο μαθητής του Θωμάς Ακινάτης (1225- 1274) και όλοι οι σημαντικοί Σχολαστικοί.²³ Τα *HN* μαζί με τα εδάφια περί χρήματος, εμπορίου και τόκου των *Πολιτικών* αποτελούν την βάση του οικονομικού δόγματος της καθολικής εκκλησίας. Η καταδίκη του τόκου και της επιδίωξη του κέρδους ως αυτοσκοπού, που υπάρχουν στον Αριστοτέλη βρίσκουν απολύτως σύμφωνους τους Σχολαστικούς. Βεβαίως, το Σχολαστικό οικονομικό δόγμα πάτησε πάνω στα χνάρια του πατριστικού δόγματος και του ρωμαϊκού δικαίου, αλλά η έκφραση του ήταν σαφώς Αριστοτέλεια.²⁴ Οι διάφορες *Summae Theologiae*, με προεξάρχουσα εκείνη του Ακινάτη, οι *Questiones disputatae* και τα *Quodlibeta* ακολουθούν πιστά τον «Φιλόσοφο» και χρησιμοποιούν το κείμενό του για να αναλύ-

²² Βλέπε Georg Wieland, «The Reception and Interpretation of Aristotle's *Ethics*» και Jean Dunbabin, «The Reception and Interpretation of Aristotle's *Politics*», κεφφ. 34 και 38 στο Norman Kretzmann, Anthony Kenny & Jean Pinborg (επιμ.), *The Cambridge History of Later Medieval Philosophy*, Cambridge University Press, Cambridge, 1982.

²³ Π.χ. Albertus Magnus, *Super ethica commentum et quaestiones*, Θωμάς Ακινάτης, *Sententia libri Ethicorum*, Walter Burley (Burlaeus c.1275 - post 1343), *Expositio in Aristotelis Ethica Nicomachea*, Αλβέρτος της Σαξονίας (1316-1390), *Expositio super libri ethicorum*, John Buridan (c.1300–1358), *Quaestiones in decem libros ethicorum*, Richard Kilvington (c.1302-1361), *Quaestiones morales super libros ethicorum*, Gerardus Odonis (+1348), *Expositio in Aristotelis ethicam*, Nicole Oresme (+1382), *Le livre d'éthique d'Aristote*. O S. Todd Lowry, (1987, σσ. 303-4, σημ. 5) αναφέρει από μία πηγή ότι μέχρι το τέλος του 16ου αιώνα υπήρχαν δώδεκα χιλιάδες σχόλια σε διάφορα έργα του Αριστοτέλους.

²⁴ Βλ. Marcia L. Colish, *Medieval Foundations of the Western Intellectual Tradition, 400-1400*, Yale University Press, New Haven, Conn., 1997, κεφ. 25. Όπως παρατηρεί ο Schumpeter, (1954, σ. 88), ο Αριστοτέλης δεν υπήρξε η αιτία της Σχολαστικής θεωρίας, αλλά ένας «ισχυρός σύμμαχος για να βοηθήσει και να παράσχει εργαλεία».

σουν τις οικονομικές συναλλαγές και να δώσουν απάντηση στο τί συνιστά την αξία των αντικειμένων.

Οι Σχολαστικοί, ως θεολόγοι, έχουν μία ηθική αντίληψη της οικονομικής πράξης και της ερμηνείας της αξίας. Το πρώτο ερώτημα το οποίο θέτουν οι ίδιοι για να το απαντήσουν είναι πως γίνεται η αξία των πραγμάτων να είναι διαφορετική από την θέση τους στην θεία ιεραρχία. Σε αυτό φυσικά δεν μπορεί να τους βοηθήσει ο Αριστοτέλης, αλλά η πατριστική σκέψη. Η απάντηση βρίσκεται σε ένα χωρίο του Αυγουστίνου, το οποίο είχε σημαντική επίδραση στην μετέπειτα Σχολαστική σκέψη. Εκεί σημειώνεται ότι προτιμάμε να έχουμε χρήματα παρά ψύλλους, παρά το ότι οι ψύλλοι είναι έμβια όντα.²⁵ Η αξία λοιπόν των πραγμάτων για τους ανθρώπους δεν ακολουθεί την θεία τάξη, αλλά την υποκειμενική τους εκτίμηση. Ο Αυγουστίνος μέσα από τον Ακκινάτη παντρεύεται με τον Αριστοτέλη. Σχολιάζοντας ο αγγελικός δόκτωρ το εδάφιο 1133a25-31 των *HN* γράφει

Αλλά το ένα μέτρο που πραγματικά μετράει όλα τα πράγματα είναι η χρεία (*indigentia*), η οποία περιλαμβάνει όλα τα ανταλλάξιμα πράγματα, στο βαθμό που όλα αναφέρονται στην ανθρώπινη χρεία. Διαφορετικά ένα ποντίκι, που είναι ένα ζώο με αίσθηση, θα είχε μεγαλύτερη τιμή από ένα μαργαριτάρι, που είναι άψυχο πράγμα. Αλλά τα πράγματα τιμώνται σύμφωνα με το πόσο τα έχουν ανάγκη οι άνθρωποι στην χρήση τους (*sed rebus pretia imponuntur, secundum quod homines indigent eis ad suum usum*)²⁶

Η αξία των πραγμάτων μετριέται λοιπόν στον βαθμό που ικανοποιεί την ανθρώπινη χρεία. Αλλά η χρεία σχετίζεται με την ισοδύναμη αλλαγή των αγαθών. Εξηγεί ο Ακκινάτης:

²⁵ Αυγουστίνος, *De Civitate Dei*, lib. XI, cap. XVI. «Ποιος δεν προτιμά να έχει στο σπίτι ψωμί αντί για ποντίκια, χρήματα αντί για ψύλλους; Αλλά γιατί να μας ξαφνιάζει όταν στην εκτίμηση των ίδιων των ανθρώπων, που η φύση τους έχει τόση ευγένεια, συχνά ένα άλογο θεωρείται ακριβότερο από έναν δούλο, ένα κόσμημα από μία θερααινίδα; Έτσι η λογική κάποιου που στοχάζεται καταλήγει σε διαφορετικές κρίσεις από εκείνες που υπαγορεύονται από την ανάγκη του ενδεούς ή την επιθυμία του φιλήδονου. Ο πρώτος στοχάζεται ποια αξία έχει το πράγμα καθεαυτό στην κλίμακα της δημιουργίας, ενώ η ηδονή κοιτάζει τι ερεθίζει τις αισθήσεις του σώματος» (*Ita libertate iudicandi plurimum distat ratio considerantis a necessitate indigentis seu uoluptate cupientis, cum ista quid per se ipsum in rerum gradibus pendat, necessitas autem quid propter quid expetat cogitat, et ista quid uerum luci mentis appareat, uoluptas uero quid iucundum corporis sensibus blandiatur spectat*). Για την επίδραση του χωρίου αυτού βλ. Bernard W. Dempsey, «Just Price in a Functional Economy», *American Economic Review*, τόμος 25, Σεπτέμβριος 1935, σσ. 471-86, στο μέρος III.

²⁶ Thomas Aquinas, *Sententia libri Ethicorum*, liber V, lectio IX, nota 3. Βλ. και την αγγλική μετάφραση του C.I. Litzinger: St. Thomas Aquinas, *Commentary on Aristotle's Nicomachean Ethics*, Dumb Ox Books, Notre Dame, Ind., 1993 (1964), σ. 312. Βλέπε επίσης και Jean Buridan: «Στην ανταλλακτική δικαιοσύνη δεν εκτιμάμε την τιμή των εμπορευμάτων με την φυσική τους αξία, γιατί τότε μία μύγα θα άξιζε περισσότερο από όλο το χρυσάφι του κόσμου» (*In iustitia commutativa non estimatur pretium commutabiliu secundum naturalem valorem ipsorum, sic enim musca plus valeret quam totus aurum mundi*) παρατίθεται στο George O' Brien, *An Essay on Mediæval Economic Teaching*, Longmans & Co, London, 1920, [Ηλεκτρονική έκδοση Batoche Books, Kitchener, Ontario, 2001], σημ. 209.

[Ο Αριστοτέλης] λει πρώτα ότι αυτό με το οποίο τα πάντα μετρώνται μέσω της χρέιας φυσικώς [*naturaliter*], και μέσω του νομίσματος κατά ανθρώπινη σύμβαση, θα γίνει αντιπεπονητός [*contrapassum*], όταν όλα εξισωθούν με τον τρόπο που προαναφέρθηκε, δηλαδή όταν ο γεωργός, του οποίου το έργο είναι η τροφή των ανθρώπων, θα υπερέχει του σκυτοτόμου, του οποίου το έργο είναι τα υποδήματα, κατά την ίδια αναλογία που το έργο του σκυτοτόμου υπερέχει αριθμητικά [*secundum numerum*] του έργου του γεωργού, δηλαδή τόσα υποδήματα για ένα μόδιο δημητριακά. Έτσι όταν λαμβάνει χώρα η ανταλλαγή, τα προς ανταλλαγή αντικείμενα πρέπει να διευθετηθούν σε ένα διαμετρικό σχήμα αναλογικότητας (*in diametralem figuram proportionalitatis*), όπως προελέχθη. Αν αυτό δεν γίνει, το ένα άκρο θα έχει πλεόνασμα (*superabundantia*) και από τις δύο μεριές. Εάν ο γεωργός έδινε ένα μόδιο σταριού για ένα υπόδημα, θα είχε πλεόνασμα εργασίας στο έργο του και θα είχε επίσης πλεόνασμα απώλειας, διότι θα έδινε περισσότερο από όσο θα δεχόταν. Αλλά όταν όλοι έχουν αυτά που είναι δικά τους, είναι έτσι ίσοι και συναλλάσσονται μεταξύ τους, διότι η προαναφερθείσα ισότητα είναι δυνατή για αυτούς. [*Sed quando omnes habent quae sua sunt, sic sunt aequales et sibiinvicem communicant, quia praedicta aequalitas potest fieri in ipsis*].²⁷

Πράγματι, η καταδίκη του κέρδους στην συναλλαγή είναι ρητή. Η ανταλλαγή είναι ανταλλαγή ισοδυνάμων. Η αριστοτέλεια κατά διάμετρον σύζευξις είναι απαραίτητη διότι διαφορετικά το ένα μέρος θα έχει *superabundantia* απέναντι στο άλλο.²⁸ Άρα η έννοια της χρέιας συνδυάζεται με την έννοια της προσφοράς του έργου των συναλλασσομένων. Είναι χαρακτηριστικό ότι στην πρώτη μετάφραση των *HN* του Grosseteste η απόδοση της χρέιας ήταν «opus» προτού διορθωθεί από τον Γουλιέλμο του Morbecke σε «indigentia».²⁹ Επίσης τόσο ο Αλβέρτος ο Μέγας, όσο και ο Θωμάς ο Ακινιάτης, ενώ τονίζουν τον ρόλο της χρέιας στα σχόλια τους στα *HN*, συζητώντας την κατά διάμετρον σύζευξη μεταξύ οικοδόμου (ή γεωργού) και σκυτοτόμου προτείνουν την θεωρία των εξόδων και της εργασίας η οποία βεβαίως δεν περιλαμβάνεται στον Αριστοτέλη.

Γράφει ο Αλβέρτος ότι «οι τέχνες θα καταστρέφονταν αν ο καθένας δεν έπαιρνε τουλάχιστον την εργασία και τα έξοδά του ως ανταμοιβή».³⁰ Και ο Ακινιάτης σχολιάζει: «Προκειμένου να έχουμε ανταλλαγή πρέπει να ανταλλάγουν τόσα υποδήματα με μία οικία ή τροφή για έναν άνθρωπο, όπως ο οικοδόμος ή ο γεωργός υπερέχει του σκυτοτόμου σε εργασία και έξοδα (*labore et expensis*). Αν

²⁷ *Sententia Ethicorum*, liber V lectio IX, nota VI.

²⁸ Ο Άγιος Ιερώνυμος χρησιμοποιούσε τον όρο *superabundantia* (Kaye, 1998, σ. 81) στις περιπτώσεις που υπήρχε τόκος σε δάνειο. Για την ισότητα της ανταλλαγής, βλέπε ιδιαίτερα την *Summa Theologiae* του Ακινιάτη (Secunda Secundae, quaestio LXXVII). Πράγματι η απαγόρευση του τοκισμού (*usura*) στηριζόταν ακριβώς στο ότι διατάρασσε την ισότητα της ανταλλαγής. Εδώ ο Αριστοτέλης έρχεται σε επίρρωση του πατριστικού οικονομικού δόγματος.

²⁹ Kaye 1998, σ. 68. Πρβλ και Finley, 1970.

³⁰ *quia artes destruentur, secundum quod nullus vellet uti eis, si non facit faciens, idest dans, quantum et quale, scilicet quantum ad expensas et quantum ad laborem*, 343b, Albertus Magnus, *Super ethica commentum et quaestiones*, Wilhelm Kübel, ed., *Opera Omnia*, vol. 14, Aschendorff, Monasterii Westfalorum [Münster], 1968-72. Παρατίθεται στον Kaye σ. 65. Είναι βεβαίως απόδοση του Αριστοτέλειου ἀνηρουντο γάρ (sc. αἱ τέχναι) *HN* 1133a14-5.

αυτό δεν τηρηθεί, δεν θα υπάρξει ανταλλαγή πραγμάτων, και οι άνθρωποι δεν θα μοιράζονται τα αγαθά τους».³¹

Υπάρχει μία δίκαιη τιμή (*justum pretium*) για την απόκτηση των αγαθών όπως και για την αμοιβή της εργασίας. Πως καθορίζεται αυτή η δίκαιη τιμή στους Σχολαστικούς;

Η σύγχρονη έρευνα στην ανάλυση της Σχολαστικής θεωρίας δείχνει προς δύο διαφορετικές κατευθύνσεις. Η παλαιά καθιερωμένη άποψη στις κοινωνικές επιστήμες, όπως εκείνη των Weber, Sombart, Roscher, Cunningham, Ashley, O'Brien και Tawney είναι ότι η δίκαιη τιμή οφείλει να καθορίζεται με τρόπο που να επιτρέπει στο κάθε μέλος της κοινότητας να έχει εισόδημα αντίστοιχο με αυτό που επιβάλλει η θέση του στην κοινωνική ιεραρχία. Η αμοιβή της εργασίας ενός εκάστου και της αξίας των αγαθών που παράγει γίνεται με κριτήρια κοινωνικά ασχέτως αν περιβάλλονται με θεολογικό μανδύα. Προέχει η διατήρηση και η αναπαραγωγή της εσωτερικής δομής και ιεραρχίας της κοινωνίας.³² Όπως γράφει ο Ερρίκος του Langenstein (1325-97) κάθε ένας μπορεί να καθορίσει την δίκαιη τιμή πώλησης των εμπορευμάτων του αναφερόμενος στο κόστος ζωής της θέσης του στην κοινωνία.³³ Μια πιο σύγχρονη τάση με τον Dempsey, τον Schumpeter, τον de Roover και τον Langholm ερμηνεύει την δίκαιη τιμή ως την αγοραία τιμή ή μάλλον εκείνη που θα επικρατούσε σε μία ανταγωνιστική αγορά χωρίς απάτη ή μονοπώλιο.³⁴

³¹ *Oportet igitur ad hoc quod sit commutatio ut tanta calceamenta dentur pro una domo vel pro cibo unius hominis, quantum aedificator vel etiam agricola excedit coriarium in labore et expensis, quia si hoc non observetur, non erit commutatio rerum, neque homines sibiinvicem sua bona communicabunt* (*Sententia libri Ethicorum*, liber V, lectio IX, nota II).

³² Για τους Weber, Sombart, Roscher & Tawney βλέπε Raymond de Roover 1958, «The Concept of Just Price and Economic Policy», *Journal of Economic History*, τόμος 18, Δεκέμβριος 1958, σσ. 418-34. Wilhelm Roscher, *Geschichte der National-Oekonomik in Deutschland*, Verlag R. Oldenbourg, München & Berlin, 1874, σσ. 18-22 (στον οποίο αποδίδεται και η «ανακάλυψη» του Heinrich Langenstein και Gabriel Biel), William Cunningham, *The Growth of English Industry and Commerce*, Cambridge University Press, Cambridge, 1882, William Ashley λήμμα «Justum pretium», στο *Palgrave's Dictionary of Political Economy*, Macmillan, London, 1923, (1896), τ. II, σσ. 500-1, για την πιο σαφή διατύπωση της θέσης αυτής, O'Brien, 1920. Βλέπε επίσης υπέρ αυτής της άποψης Samuel Hollander, «On the Interpretation of the Just Price», *Kyklos*, τ. 18 (1965), τεύχος 4, σσ. 615-34. Βλέπε επίσης και τον G.W. Wilson, («The Economics of the Just Price», *History of Political Economy*, τ. 7, τεύχος 1, άνοιξη, σσ. 56-74, 1975), ο οποίος θεωρεί ότι οι Σχολαστικοί με το δόγμα της δίκαιης τιμής προσπαθούσαν να αντισταθούν σε μια κοινωνία που άλλαζε.

³³ *De Contractibus*, Pt. I, cap. XII, Αναφέρεται στον Roscher, σ. 18 και στο λήμμα «Compensation» στην *Catholic Encyclopedia* (1908). Πρβλ και Ακυνιάτη, *Summa Theologiae*, (Prima Secundae, quaestio CXIV, art. 1)

³⁴ Ο Schumpeter, (1954, σ. 93) θεωρεί ότι η δίκαιη τιμή εκπροσωπούσε την αγοραία τιμή σε καθεστώς τέλειου ανταγωνισμού («the normal competitive price»). Βλ. τα άρθρα των Dempsey, 1935, de Roover, 1955, 1958, Stephen T. Worland, «Justum Pretium: One More Round in an "Endless Series"», *History of Political Economy*, τ. 9, χειμώνας 1977, σσ. 504-21 και Odd Langholm, «Economic Freedom in Scholastic Thought», *History of Political Economy*, τόμος 14, τεύχος 2, καλοκαίρι 1982, σσ. 260-83.

Το κλειδί για να ερευνήσουμε τον καθορισμό της δίκαιης τιμής στους Σχολαστικούς προέρχεται από την κορπορατιστική τους αντίληψη που δίνει έμφαση στην κοινωνία ως υπέρτατο αγαθό. Η χρεία δεν νοείται ως η υποκειμενική εκτίμηση του ατόμου αλλά ως μία συλλογική εκτίμηση της κοινότητας για την πραγματική χρεία του αγαθού. «Το μέτρο των εμπορευσίμων πραγμάτων είναι η κοινή ανθρώπινη χρεία» γράφει ο Buridan (ca.1300-1358).³⁵ Και διευκρινίζει: «η χρεία του ενός ή του άλλου ανθρώπου δεν μετρά την αξία των ανταλλασσομένων πραγμάτων, αλλά η κοινή χρεία αυτών που μπορούν να ανταλλάσσουν μεταξύ τους».³⁶ Είναι λοιπόν η κοινή εκτίμηση (*communis aestimatio*), η εκτίμηση δηλαδή που δίνει η κοινότητα - που προσδιορίζει την εγγενή αγαθότητα (*bonitas intrinseca*) των αγαθών αλλά και την δίκαιη τιμή (*justum pretium*).³⁷ Άρα η αξία των αγαθών προσδιορίζεται μέσα στο πλαίσιο της κοινότητας. Η σημασία της κοινής εκτίμησης στους Σχολαστικούς είναι αδιαμφισβήτητη.

Τίθεται το ερώτημα αν η *communis aestimatio* μπορεί να ερμηνευθεί ως η τιμή στην οποία θα κατέληγε η αγορά αν δεν υπήρχε απάτη (*fraus, fraudulentia*), εκμετάλλευση μιας συγκεκριμένης περίπτωσης όπου υπάρχει ανάγκη, κουφότητα (*levitas*) ή άγνοια (*ignorantia*) του ενός μέρους ή τέλος χειραγώγηση της αγοράς («μονοπώλιο»).

Θεωρώ ορθή την άποψη ότι η κοινή εκτίμηση και η δίκαιη τιμή λαμβάνουν την σημασία μιας κοινωνικά καθορισμένης τιμής αφού ληφθούν υπόψιν όλοι οι οικονομικοί και ηθικοί παράγοντες από την κοινωνία και ιδιαίτερα την επίπτωση που θα είχε στις διάφορες κοινωνικές τάξεις. Υπάρχουν πέντε λόγοι που, κατά την γνώμη μου, δεν συνηγορούν υπέρ της άποψης ότι η κοινή εκτίμηση είναι η αγοραία τιμή.

Ο Langholm μάλιστα αναφέρει «The market price was considered all along a just price» (1982, σ. 281). Συμφωνεί και η Colish, 1997, κεφ. 25.

³⁵ Δική μου υπογράμμιση. «*rei venalis mensura est communis indigentia humana*». Παρατίθεται στο Raymond de Roover, «Scholastic Economics: Survival and Lasting Influence from the Sixteenth Century to Adam Smith», *Quarterly Journal of Economics*, τόμος 69, τεύχος 2 (Μάιος 1955), σσ. 161-90 στην σ. 164. Για την έννοια της «κοινής εκτίμησης» στο έργο του Αλβέρτου του Μεγάλου και του Θωμά του Ακβινάτη, βλ., Dempsey 1935.

³⁶ «*Indigentia istius hominis vel illius non mensurat valorem commutabilium; sed indigentia communis eorum qui inter se commutare possunt*». Παρατίθεται στον O'Brien 1920 [2001] σ. 135. σημ. 210.

³⁷ Βλέπε επίσης Louis Baeck, «The Legal and Scholastic Roots of Leonardus Lessius's Economic Thought», *Storia del Pensiero Economico*, τεύχος 37, 1999 και Ernesto Screpanti & Stefano Zamagni, *Η Ιστορία της Οικονομικής Σκέψης*, τυπωθήτω-Γιώργος Δαρδανός, Αθήνα, Α' τόμος, σσ. 37-8.

Πρώτον, οι Σχολαστικοί – με μερική εξαίρεση την μεταγενέστερη Σχολή της Σαλαμάνκας τον 16ο αιώνα³⁸ – θεωρούσαν ότι η πολιτική εξουσία έχει το δικαίωμα να θέτει τιμές και ότι η *pretium legitimum* αποτελούσε *ipso facto* την *justum pretium*.³⁹ Κατά τον Langenstein η τιμή την οποία έπρεπε να θέσει ο ηγεμόνας ήταν τέτοια ώστε οι τεχνίτες και οι έμποροι να διατηρήσουν το επίπεδο τους και οι φτωχοί να μην πεινάσουν.⁴⁰

Δεύτερον, η έννοια του ανταγωνισμού (*concurrentium*) δεν εμφανίζεται παρά πολύ αργά στους Σχολαστικούς.⁴¹ Στο πλαίσιο της μεσαιωνικής οικονομίας σαφώς γίνονταν ανταλλαγές και όταν η κοινωνία λειτουργούσε εύρυθμα – όπως έπρεπε δηλαδή σύμφωνα με τους κανόνες λειτουργίας της – η τιμή στην οποία ανταλλάσσονταν τα αγαθά ήταν εκείνη που η κοινή πεποίθηση θεωρούσε δίκαιη. Το ρωμαϊκό δίκαιο επέτρεπε την ελευθερία των συναλλαγών (*scienti et consentienti non fit iniuria neque dolus*),⁴² αλλά για τους Σχολαστικούς η αρχή «*res tantum valet quantum vendi potest*» (ένα πράγμα αξίζει όσο μπορεί να πωληθεί) ερμηνεύεται ως «*quantum vendi debet*» (όσο πρέπει να πουληθεί).⁴³ Εξ άλλου, στην μεσαιωνική κοινωνία οι αγορές δεν ήταν πάντοτε οργανωμένες και πολλές αγοραπωλησίες ήταν διμερείς, υπήρχε δηλαδή ένα μεγάλο εύρος διαπραγμάτευσης. Η τιμή στην οποία έπρεπε να καταλήξουν οι συναλλασσόμενοι έπρεπε να καθορισθεί με τρόπο έξω από την αγορά⁴⁴

Τρίτον, οι Σχολαστικοί καταδίκαζαν την τοκογλυφία (*usura*), όχι με την έννοια του υπερβολικού επιτοκίου, αλλά του τοκισμού γενικά, του να εισπράττει δηλαδή κάποιος πέραν του δανεισμένου κεφαλαίου (*ultra sortem*). Κάτι τέτοιο δύσκολα συμβιβάζεται με την άποψη που βλέπει την αγορά να είναι σοφή ως προς τις πράξεις της. Αντίθετα χρειαζόταν αρκετή ευρηματικότητα από θεολόγους και νομομαθείς για να βρεθούν εξαιρέσεις όπου επιτρέπεται ο τόκος (*damnum emergens*,

³⁸ Schumpeter, 1954, σ. 99

³⁹ O'Brien, 1920 [2001], σ. 60.

⁴⁰ «Dabei ist der Mittelweg zwischen den Extremen zu suchen: zwischen solcher Niedrigkeit des Preises, daß die *artifices, rustici, mercatores se eorum laboribus convenienter sustentare non possent*, und solcher Höhe, daß die *homines pauperes et communes, quorum laboribus omnes vivere oportet, necessaria sibi non possent comparare*» σχολιάζει ο Roscher, 1874, σ. 19.

⁴¹ «concurrentium» στον Louis de Molina (1535-1601), de Roover, 1958, σ. 104.

⁴² Langholm, 1982, σ.269

⁴³ Langholm, 1982, σ.267, Πρβλ. και O'Brien, 1920 [2001], σ. 65 ο οποίος αναφέρει ότι το *quantum vendi potest* πρέπει να νοηθεί μέσα στα όρια που καθορίζει η δίκαιη τιμή..

⁴⁴ David D. Friedman, «In Defence of Thomas Aquinas and the Just Price», *History of Political Economy*, τόμος 12, τεύχος 2, καλοκαίρι 1980, σσ. 234-42 και του ιδίου λήμμα «Just Price» στο Eatwell *et al.*, 1987, τ. 2, σσ. 1043-4. Βλέπε επίσης O'Brien, 1920 [2001], σ. 68 για το σχόλιο του Cunningham.

lucrum cessans, stipendium laboris, periculum sortis, ratio incertitudinis και η μετατροπή της *usura* σε *interesse*), όπου όλες είχαν ηθική δικαιολόγηση.⁴⁵

Τέταρτον, η οικονομική πραγματικότητα όντως επιβάλλει να γίνουν εξαιρέσεις από μια απαρέγκλιτη εφαρμογή του φυσικού δικαίου. Υπάρχουν διαφορές στον καθορισμό της δίκαιης τιμής ανάλογα με την διαφορετικότητα των περιστάσεων. Οι Σχολαστικοί δεν είναι τυφλοί, ούτε και έχουν πραγματικά μια θεωρία για το πως καθορίζεται η δίκαιη τιμή. Είναι τόση όση χρειάζεται για την λειτουργία της κοινωνίας. Γίνεται λοιπόν αποδεκτό εν τοις πράγμασι, ότι οι τιμές όπως διαμορφώνονται στην πράξη και μέσα στα πλαίσια του θετικού δικαίου μπορεί να αφίστανται, μέσα σε ένα συγκεκριμένο εύρος (*latitudo*) από εκείνες του φυσικού δικαίου χωρίς αυτό να αποτελεί αμαρτία.⁴⁶ Έτσι μια αγοραία τιμή μπορεί να είναι κοντά στην δίκαιη τιμή όταν δεν υπάρχει απάτη, κλπ. και όταν ένα αγαθό δεν πουλήθηκε σε τιμή που πασίδηλα ζημίωνε τον πωλητή (*laesio enormis*), όπως εξ άλλου προέβλεπε και το ρωμαϊκό δίκαιο.

Όμως, πέμπτον, θεολογικά και φιλοσοφικά, ιδιαίτερα στον Ακυνιάτη, οι αγοραίες τιμές δεν μπορούν να λειτουργήσουν ως δίκαιες διότι - ως αποτέλεσμα τυχαίων παραγόντων - δεν θα μπορούσαν να εκφράζουν μια φυσική τάξη με χριστιανική εντελέχεια, που φέρει την σφραγίδα ενός ανώτερου νου ούτε επίσης μπορούν οι συναλλασσόμενοι να απεκδυθούν της ηθικής τους ευθύνης να ανταλλάξουν ίσα αγαθά.⁴⁷

Η χρεία λοιπόν, που αναφέρεται στα *HN*, αποτελεί κεντρική έννοια για τους Σχολαστικούς. Δεν καθορίζεται όμως σε μία ατομική πράξη ανταλλαγής, αλλά στο πλαίσιο μιας κοινής χρείας που έχει η κοινότητα για το αγαθό. Δεν αφορά επίσης μόνο την πλευρά της ζήτησης. Όπως δείχνει η ερμηνεία «*labore et expensis*», στον καθορισμό της λαμβάνονται υπόψιν και παράγοντες «προσφοράς». Χαρακτηριστική είναι η άποψη του πολέμιου του Θωμισμού, του Duns Scotus (c.1266-1308) ο οποίος πραγματεύεται στο σε τι συνίσταται η δίκαιη τιμή:

⁴⁵ Βλ. John Munro, «The Late-Medieval Origins of the Modern Financial Revolution: Overcoming Impediments from Church and State», *University of Toronto Working Paper*, 2003.

⁴⁶ Βλέπε Kaye 1998, σσ. 124-6, O'Brien 1920 [2001], σ. 65.

⁴⁷ Βλ. Kaye, 1998, σσ. 98-9. Ο Kaye (σσ. 110-5) αναφέρει τον Γοδεφρείδο των Fontaines (Godfrey of Fontaines) τον 13ο αιώνα, ως μια προσπάθεια να αποδοθεί μία έννοια φυσικού δικαίου στην τιμή που προκύπτει στην αγορά ως το δίκαιο αποτέλεσμα διαφορετικών ατόμων σε διαφορετικές συνθήκες και με διαφορετικές ανάγκες που έρχονται σε μία ορθολογική συναλλαγή. Το κείμενο που παραθέτει είναι το «*Ideo sufficit quod sit talis adaequatio secundum quam posit inveniri ut in pluribus emens, cum invenitur vendere volens. .. Et debent aliae circumstantiar considerari, sive quantum ad iuvenes, sive quantum ad sense, secundum quas propter necessitatem vel commoditatem vendentis, possunt inveniri tam iuvenes quam sense qui tales redditus emere velint*».

Πρώτον μια τέτοια ανταλλαγή πρέπει να είναι προς όφελος της κοινωνίας και δεύτερον ότι το άτομο αυτό θα ανταμειφθεί κατά την ανταλλαγή σύμφωνα με την επιμέλειά του, την φρόνησή του, τον κόπο του και το ρίσκο του. ... Όσοι αγοράζουν για να πουλήσουν αμέσως, χωρίς να εκπληρώνουν αυτούς τους δύο όρους πρέπει να συντριβούν από την κοινότητα και να εξορισθούν.⁴⁸

Στους Σχολαστικούς όμως δεν έχουμε μια αναλυτική θεωρία κόστους ή εργασίας. Ο Ακουνάτης για παράδειγμα αναφέρει αρκετούς παράγοντες που προσδιορίζουν την δίκαιη τιμή όπως την διαφορετικότητα του τόπου και του χρόνου, την εργασία και την σπανιότητα (*diversitas loci vel temporis, labor, raritas*).⁴⁹

Η κεντρικότητα της χρειάς ωθεί τους Σχολαστικούς να συστηματικοποιήσουν την έννοια αυτή. Ο Φραγκισκανός Petrus Johannes Olivi (1248-1298), ξεχωρίζει τρεις παράγοντες που καθορίζουν την αξία των αγαθών: (α) την εσωτερική τους αξία («αρετή»), (β) την σπανιότητα ή δυσκολία προσφοράς τους και (γ) την ελκυστικότητά τους και δυνατότητα ικανοποίησης από μια υποκειμενική άποψη. Πάνω από έναν αιώνα αργότερα ο (Άγιος) Βερναρδίνος της Σιένας (San Bernardino da Siena) (1380-1444) και στην συνέχεια ο (Άγιος) Αντωνίνος, αρχιεπίσκοπος Φλωρεντίας (1389-1459), ονομάζουν αυτά τα χαρακτηριστικά: *virtuositas, raritas, complacibilitas*.⁵⁰ Όμως η αξία που προκύπτει υπάγεται πάντα στην έννοια της *communis aestimatio*.⁵¹

Τα Ηθικά Νικομάχεια στους Μερκαντιλιστές

Η θεωρία των Σχολαστικών ήταν περισσότερο κανονιστική και λιγότερο αναλυτική. Στόχος της ήταν κυρίως να παράσχει έναν οδηγό σύμφωνα με τον οποίο θα έπρεπε να διεξάγονται οι οικονομικές πράξεις στο πλαίσιο της μεσαιωνικής κοινωνίας. Στην κοινωνία αυτή η επιδίωξη του κέρδους ως τελικού στόχου είχε ηθική απαξία, ενώ το εμπόριο αντιμετωπιζόταν αρνητικά. Μόνο στο πλαίσιο της υπηρεσίας προς την

⁴⁸ Παρατίθεται στον Dempsey (1935, σσ. 482-3). Ο Schumpeter (1954) θεωρεί ότι αυτή η άποψη θεμελιώνει μια μακροχρόνια ανταγωνιστική τιμή.

⁴⁹ O'Brien, 1920 [2001], σ. 62.

⁵⁰ Τα έργα του Olivi είναι τα *Tractatus de emptionibus et venditionibus, de usuris, de restitutionibus* και στο *Quodlibet I*, τα κεφάλαια 16 και 17. Αναφέρονται από τον Louis Baeck (1999) και στο του ιδίου, *The Mediterranean Tradition in Economic Thought*, Routledge, London, 1994, σ. 166. Βλ. επίσης και Richard A. Shoaf, *Dante, Chaucer, and the Currency of the Word: Money, Images, and Reference in Late Medieval Poetry*, Pilgrim Books. Norman, Okl., 1983, κεφάλαιο 12 και Kaye, 1998, κεφ. 5. Ο Βερναρδίνος της Σιένας δεν κάνει αναφορά στον Olivi διότι τα έργα του τελευταίου είχαν καταδικαστεί ως αιρετικά από την εκκλησία. Για την ανάλυση των εννοιών αυτών στο έργο του Αντωνίνου βλ. Dempsey (1935, σσ. 483-5) και O'Brien, 1920 [2001], σημμ. 209 και 217.

⁵¹ Έτσι ο Βερναρδίνος της Σιένας αναφέρει ότι η δίκαιη τιμή είναι «η εκτίμηση που γίνεται από κοινού από όλους τους πολίτες της κοινότητας» (*aestimatio a communitatibus civilibus facta communiter*). Παρατίθεται στον de Roover, (1955, σ. 164).

κοινότητα ή της καλής χρήσης των κερδών του εμπορίου γινόταν αποδεκτό ότι ο έμπορος έπρεπε να ανταμειφθεί για τους κόπους του.⁵²

Με το τέλος του Μεσαίωνα και την άνοδο της αστικής τάξης το ιδεολογικό κλίμα μεταστρέφεται. Η ανάπτυξη των φυσικών επιστημών συμβαδίζει με την καταδίκη του Σχολαστικισμού η οποία συμπαρασύρει τον Αριστοτέλη. Έτσι ενώ στην Οξφόρδη το πρώτο βιβλίο που εκδίδεται από τα νέα πιεστήρια του πανεπιστημίου το 1585 είναι σχόλια στα *HN* του John Case,⁵³ είκοσι χρόνια αργότερα ο Francis Bacon στο *Advancement of Learning*,⁵⁴ στρέφεται με δριμύτητα κατά των Σχολαστικών

με τα δυνατά και κοφτερά μυαλά, άφθονο ελεύθερο χρόνο, και μικρή ποικιλία στο διάβασμα, όπου όμως τα μυαλά τους έμειναν κλεισμένα στα κελιά λίγων συγγραφέων (κυρίως του δικτάτορά τους Αριστοτέλους), όπως τα σώματά τους ήταν κλεισμένα στα κελιά των μοναστηριών και των κολεγίων τους. (σ. 140) ... Και όπως το νερό δεν θα ανέβει υψηλότερα από το ύψος της πρώτης πηγής από την οποία κατέβηκε, έτσι και η γνώση που προέρχεται από τον Αριστοτέλη, χωρίς την ελευθερία της εξέτασης, δεν πρόκειται να ανέβει υψηλότερα από την γνώση του Αριστοτέλους. (σ. 144).

Ακόμα πιο έντονα ο Thomas Hobbes κατηγορεί τους Σχολαστικούς ότι αυτό που κάνουν «δεν είναι πραγματικά φιλοσοφία ... αλλά Aristotelity»⁵⁵

Η μεταστροφή αυτή δεν είχε τόσο σημαντικές συνέπειες στην διαμόρφωση της θεωρίας της αξίας, τουλάχιστον όχι στον βαθμό που θα περίμενε κανείς. Μέχρι σχεδόν τα μέσα του 18ου αιώνα, η ανάλυση των παραγόντων που προσδιορίζουν την αξία των αγαθών χρησιμοποιεί τις κατηγορίες που διαμορφώθηκαν από τους Σχολαστικούς, ιδιαίτερα την έννοια της σπανιότητας και της χρησιμότητας. Η βασική αλλαγή είναι κυρίως στην έμφαση και στον τόνο της αφήγησης. Ιδιαίτερα στο ηθικό πεδίο οι μερκαντιλιστικές θεωρίες που ακολουθούν τους Σχολαστικούς διακρίνονται, κατά την έκφραση του Heckscher, από έναν διπλό αμοραλισμό, ως προς τα μέσα και ως προς τους στόχους.⁵⁶ Η επιδίωξη του εμπορικού κέρδους όχι μόνον δεν έχει ηθική απαξία, αντίθετα αποτελεί λόγο επαίνου.⁵⁷ Το να πει κανείς ότι

⁵² Πάλι στο ζήτημα του εμπορίου η επίδραση του Αριστοτέλους (*Πολιτικά*) ήταν καταλυτική. Βλέπε O'Brien 1920 [2001], κεφ. 3, μέρος 1, §§7-8.

⁵³ *Speculum Moraliū Quaestionum in Universam Ethicē Aristotelis*. Διαδικτυακή έκδοση στην διεύθυνση <http://eee.uci.edu/~papyri/speculum>.

⁵⁴ Francis Bacon, *The Major Works*, Oxford University Press, Oxford, 2002. Πρώτη έκδοση του *Advancement of Learning*, 1605.

⁵⁵ *Leviathan*, [1651], 1991, κεφάλαιο 46, σ. 461. Βλ. Meikle, 1995, σσ. 181-2. Η βασική κριτική του Hobbes αφορά στην μεταφυσική των αρχαίων συγγραφέων και των Σχολαστικών, στην Αριστοτέλεια καταδίκη των τυράννων και στην εξάρτηση της ηθικής από τις ορέξεις των ατόμων και όχι την βούληση του κράτους.

⁵⁶ Eli F. Heckscher, *Mercantilism*, Routledge, London, 1994 [1931], τόμος II, Μέρος V, κεφάλαιο II, τμήμα 2.

⁵⁷ Βλέπε τον ύμνο προς τους εμπόρους του Thomas Mun, *Englands Treasure by Forraign Trade*, 1664.

οι άνθρωποι επιθυμούν την μεγίστη δυνατή απόλαυση δεν θεωρείται ανήθικο. Η χειραφέτηση όμως από την ηθική προσέγγιση είναι μόνο μερική, με την έννοια ότι μόνο σε ορισμένες περιπτώσεις, όπως στον *Λεβιάθαν* του Hobbes ή στο *Fable of the Bees* του Mandeville,⁵⁸ έχουμε θεωρία η οποία στηρίζεται στην έλλειψη ηθικών αρετών των ατόμων. Στην θεωρία της αξίας ειδικότερα, το μόνο που επιτυγχάνει η μερική απεξάρτηση από την ηθική είναι να δώσει στην έννοια της χρησιμότητας-χρείας μία πιο ουδέτερη σημασία και να την εξαρτήσει από ανθρώπινες επιθυμίες και πάθη, χωρίς αυτό να θεωρείται προβληματικό. Στην πραγματικότητα όμως η εξάρτηση της αξίας από την ανθρώπινη ματαιοδοξία γινόταν ήδη αποδεκτή και από τους Σχολαστικούς. Πιο σημαντική στην διαμόρφωση της έννοιας της χρησιμότητας-χρείας είναι η αντιμετώπισή της όχι τόσο στο πλαίσιο μιας ανταλλαγής μεταξύ ατόμων, αλλά μιας ιδιότητας που εξαρτάται από την υποκειμενική εκτίμηση που έχουν οι άνθρωποι για τα πράγματα και η οποία συνδυάζεται στον προσδιορισμό της αξίας από την σπανιότητα και τις συγκεκριμένες συνθήκες της αγοράς.

Το ενδιαφέρον για την χρησιμότητα πηγάζει και από την εστίαση της ανάλυσης στην σφαίρα της ανταλλαγής. Το ενδιαφέρον του εμπόρου επικεντρώνεται στην ζήτηση, και από εκεί το βήμα προς την διερεύνηση της χρησιμότητας – της υποκειμενικής δηλαδή διάθεσης του αγοραστή είναι μικρό.⁵⁹ Η χρησιμότητα όμως δεν εμφανίζεται ως κεντρική έννοια, ούτε υπάρχει καμία αναλυτική πρόοδος ως προς την αντιμετώπισή της. Αυτό που απασχολεί περισσότερο τους συγγραφείς της περιόδου είναι η νέα πραγματικότητα της αύξησης των τιμών η οποία δίνει μια ολοένα και μεγαλύτερη σημασία στην συζήτηση περί χρήματος, το οποίο πρέπει να τοποθετηθεί σε σχέση με ένα μέτρο αξίας. Αρχίζουν να εμφανίζονται οι πρώτες ποσοτικές θεωρίες χρήματος καθώς και η μεταλλιστική γραμματεία και η ανάγκη για την αντιμετώπιση της θεωρίας της αξίας.⁶⁰ Αλλά η έμφαση είναι περισσότερο στην διατύπωση πολιτικών και λιγότερο οικονομικής θεωρίας. Έχουμε, δηλαδή, περισσότερο *Policywissenschaft* και *économie politique* ως συνολική διαχείριση της οικονομίας του εθνικού κράτους και λιγότερο επιστημονική διερεύνηση της θεωρίας της αξίας.

Το πόσο μικρή αναλυτική πρόοδος συντελείται φαίνεται και από την ανάλυση της ισοδυναμίας της ανταλλαγής. Η πραγματικότητα του εμπορίου, ιδιαίτερα του

⁵⁸ Bernard Mandeville, *The Fable of the Bees, or, Private Vices, Publick Benefits*, 1714.

⁵⁹ Βλ. Screpanti & Zamagni, 2002, Α' τόμος, σ. 59. Παρά ταύτα οι μερκαντιστές συνήθως θεωρούν την ποσότητα της ζήτησης ως δεδομένη.

⁶⁰ Βλ. Schumpeter, 1954, σ. 300.

διεθνούς, δεν συμβιβάζεται με την ισοδυναμία της ανταλλαγής. Το κέρδος προέρχεται από την διαφορά τιμής αγοράς και τιμής πώλησης, άρα δεν ισχύει η ισότητα της αξίας των αγαθών που ανταλλάσσονται, βασικό στοιχείο της αριστοτέλειας ανάλυσης. Αντίθετα η πραγματικότητα της ανταλλαγής προσλαμβάνεται ως – με σημερινή ορολογία – παίγνιο μηδενικού αθροίσματος.⁶¹ Όταν οι μερκαντιλιστικές θεωρίες λαμβάνουν την επιστημονική τους μορφή με τον James Steuart το 1767, αυτό εμφανίζεται με την μορφή του «profit upon alienation» ως ενός συστατικού μέρους της τιμής των αγαθών.⁶² Αλλά στην πραγματικότητα έχουμε Αριστοτέλη χωρίς ηθική. Μόνο στα μέσα και στο τέλος του 18ου αιώνα συγκροτείται η έννοια ότι και τα δύο μέρη κερδίζουν από την ανταλλαγή. Οι συγγραφείς της περιόδου παλεύουν ακόμα με την ισοδυναμία της ανταλλαγής.

Στην ανάλυσή μας για την επίδραση του χωρίου των *HN* στην γραμματεία της περιόδου από τα τέλη του 16ου μέχρι τα μέσα του 18ου αιώνα θα αναφερθούμε σε τρεις περιπτώσεις. Η πρώτη είναι η διαμόρφωση της έννοιας της χρησιμότητας στο έργο του Bernardo Davanzati, η οποία συνεχίζεται στα μέσα του 18ου αιώνα με τον Galiani και τον Turgot. Η δεύτερη περίπτωση είναι ένα καθαρά μερκαντιλιστικό κείμενο, το *Traicté de l'æconomie politique* του Montchrestien, όπου ο Αριστοτέλης αναφέρεται για να ξεπεραστεί. Η τρίτη περίπτωση είναι της σχολής του φυσικού δικαίου που ξεκινά από τον Grotius και μέσα από τον Pufendorf και τον Hutcheson καταλήγει στον Adam Smith.

A) Bernardo Davanzati

Ο Bernardo Davanzati (1529-1606), Φλωρεντίνος έμπορος, κλασσικός λόγιος και μεταφραστής του Τάκιτου⁶³ δημοσιεύει το *Διαλέξεις περί νομίματος*⁶⁴ το 1588. Το

⁶¹ Για την αντίληψη αυτή βλέπε ιδιαίτερα Heckscher, *Mercantilism*, 1994, τόμος II, σσ. 25-8 και Karl Pribram, *A History of Economic Reasoning*, Johns Hopkins University Press, Baltimore, Maryland, 1983.

⁶² Sir James Steuart, *An Inquiry into the Principles of Political Economy*, 1767 (II.VIII): «Relative profit, is what implies a loss to somebody, it marks a vibration of the balance of wealth between parties, but implies no addition to the general stock». Βλέπε Karl Marx, *Theorien über den Mehrwert (Vierter band des "Kapitals")*. *Erster Teil, Marx-Engels Werke*, τόμος 26.1, 1962 [γράφηκε το 1862-3], κεφάλαιο 1.

⁶³ Βλ. Peter Groenewegen, «Davanzati, Bernardo» στο J. Eatwell *et al.* (επιμ.), 1987, τ. 1, σσ. 747-8.

⁶⁴ *Lezione delle monete*, Φλωρεντία, 1588. Χρησιμοποίησα την ιταλική έκδοση *Scisma d' Inghilterra con altre Operette del Signor Bernardo Davanzati Bostichi*, Giuseppe Comino, Padova, 1727, σσ. 139-59. Αγγλική έκδοση ως *A Discourse Upon Coins*, μετάφραση John Toland, 1696, ηλεκτρονικά διαθέσιμη από το Αρχείο McMaster. Ο John Locke πιθανόν να προέτρεψε τον Toland να το μεταφράσει στα αγγλικά. (Groenewegen, 1987). Ο Schumpeter (1954, σ. 292) χαρακτήρισε το έργο ως το «all time high» της μεταλλιστικής γραμματείας ως προς την φιλολογική του κομψότητα. Οι αναφορές στη σελίδα στην ιταλική έκδοση και στη παράγραφο στην αγγλική ηλεκτρονική έκδοση.

αντικείμενο του Davanzati είναι το χρήμα, το οποίο ορίζει ως «χρυσό, άργυρο ή χαλκό, που κόπηκε (*coniato*, coined) από δημόσια εξουσία κατά την κρίση της, και με την συναίνεση των εθνών (*fatto dale genti*, by the Consent of Nations), έγινε η τιμή και το μέτρο των πραγμάτων, για να συναλλάσσονται ευκολότερα» (σ.145, §9). Αναφέρει ότι το νόμισμα στα λατινικά αποκαλείται *nummus* «από την ελληνική λέξη νόμισμα η οποία σημαίνει κανόνας, ή κάτι που καθορίζεται δια νόμου» (σ. 144, §8). Η αναφορά, αν και έμμεση, είναι βεβαίως στα *HN* και στα *Πολιτικά*. Εξηγώντας τον ορισμό λει ότι η «συναίνεση των εθνών έκανε το χρήμα την τιμή και το μέτρο όλων των πραγμάτων, διότι οι άνθρωποι συμφώνησαν να καθορίσουν την αξία σε αυτά τα μέταλλα, γιατί τα ίδια δεν έχουν αυτό το προνόμιο από την φύση». Και συνεχίζει προσπαθώντας να βρει τι καθορίζει την αξία των πραγμάτων μέσα σε έναν καθαρά Αυγουστίνειο προβληματισμό:

[...] Ένα φυσικό μοσχάρι είναι ευγενέστερο από ένα χρυσό, αλλά πόσο κατώτερο σε τιμή; Ένα αυγό που αγοράστηκε για μισό κόκκο χρυσού κράτησε τον κόμη Ουγολίνο ζωντανό για δέκα μέρες στο κάστρο, πράγμα που δεν θα μπορούσαν να κάνουν όλοι οι θησαυροί του κόσμου. Τι αφορά περισσότερο τις ζωές μας από το σιτάρι; Και όμως δέκα χιλιάδες κόκκοι του παλούνται όσο ένας χρυσού. [σ. 147, §12].

Διερωτάται:

Αλλά πως συμβαίνει πράγματα που από μόνα τους έχουν τόσο μεγάλη αξία να αξίζουν τόσο λίγο χρυσάφι; Από ποια ρίζα πηγάζει ότι ένα πράγμα αξίζει τόσο από ένα άλλο, αντί για τόσο; ... Όλοι οι άνθρωποι προσπαθούν να ευτυχήσουν, και ψάχνουν αυτή την ευτυχία στην ικανοποίηση όλων των αναγκών και επιθυμιών τους για την εκπλήρωση των οποίων όλα τα επίγεια πράγματα δημιουργήθηκαν τόσο καλά. Τώρα όλα αυτά τα πράγματα με την συμφωνία των εθνών αξίζουν όλο το χρυσάφι (συμπεριλαμβανομένου του αργύρου και του χαλκού) που παράγεται στον κόσμο. Όλοι οι άνθρωποι επιθυμούν διακαώς όλο το χρυσάφι, για να αγοράσουν όλα τα πράγματα για την ικανοποίηση όλων των αναγκών και επιθυμιών τους, και έτσι να ευτυχήσουν. Τα μέρη ακολουθούν την φύση του όλου. Όσο λοιπόν από την ευτυχία ενός ανθρώπου, πόλης ή χώρας έχει αιτία ή αφορμή ένα πράγμα, τόση είναι και η αξία του σε χρυσάφι ή εργασία. Αλλά προκαλεί τόση ευτυχία όσο εκπληρώνει τις επιθυμίες και ανάγκες, όπως το νερό δημιουργεί ευχαρίστηση αναλογικά με τον βαθμό της δίψας. Η θέληση λαμβάνει το μέτρο της από τις ορέξεις και ευχαρίστηση και η ανάγκη λαμβάνει το μέτρο της από την φύση, την εποχή, το κλίμα και τον τόπο από την υπεροχή, σπανιότητα ή αφθονία ενός πράγματος με συνεχή μεταβολή. (σ.147-8, §13). Για να γνωρίζει κανείς τον κανόνα και την αριθμητική αναλογία (*regola, e proporzione arimmetica*, Rule and Arithmetical Proportion) με την οποία τα πράγματα σχετίζονται μεταξύ τους και με το χρυσάφι, θα ήταν αναγκαίο να κοιτάξει κάτω από τον ουρανό ή από κάποιο άλλο σημείο με θέα από ψηλά όλα τα πράγματα που υπάρχουν ή γίνονται στην Γη ή μάλλον να μετρήσει τις εικόνες τους που αντανακλώνται στους ουρανούς ως σε ένα πραγματικό κάτοπτρο. Τότε θα μπορούσαμε να κάνουμε την άθροιση και να πούμε, υπάρχει στην Γη τόσο χρυσάφι, τόσα πράγματα, τόσοι άνθρωποι, τόσες επιθυμίες: όσες από αυτές τις επιθυμίες μπορεί κάθε πράγμα να ικανοποιήσει, τόσο πολύ αξίζει από ένα άλλο πράγμα, τόσο χρυσάφι αξίζει. (σ.148, §14).

Στο χωρίο αυτό θεωρεί δεδομένο ότι οι άνθρωποι επιθυμούν όλο το χρυσάφι της γης. Δεν θεωρεί ότι κάτι τέτοιο είναι αμαρτία, αν και παρακάτω κατακεραυνώνει την επιθυμία των πραγμάτων του πλησίον (covetousness). Από αναλυτικής πλευράς βρίσκεται κοντά στους Σχολαστικούς. Οι παράγοντες που προσδιορίζουν την ανάγκη θυμίζουν τα *consideratio regionis, temporum dispositionis, hominum conditionis*.⁶⁵ Η έκφραση «κανόνας και αριθμητική αναλογία» είναι Αριστοτέλεια–Σχολαστική. Οι άξονες της ανάλυσης του δεν διαφέρουν από την *raritas* και *complacibilitas* που διατυπώθηκαν από τους συμπατριώτες του Αγίους Βερναρδίνο και Αντωνίνο. Την σπανιότητα των αγαθών εξηγεί με παραδείγματα από τους κλασικούς και την Βίβλο: μια αναφορά στον Πίνδαρο, ότι το νερό είναι άριστο αλλά δεν στοιχίζει τίποτε επειδή υπάρχει παντού,⁶⁶ η αξία ενός αρουραίου στην πολιορκία του Cassilino έφτασε τα 200 φιορίνια, τα πρωτοτόκια αντί πινακίου φακής, κτλ.⁶⁷ Το λεγόμενο «παράδοξο της αξίας» βρίσκει εδώ μια από τις πρώτες του εκφράσεις.

Η διαφορά από την αριστοτέλεια και Σχολαστική σκέψη έγκειται και στο ότι δεν θεωρεί ότι υπάρχει όριο στην επιθυμία των ανθρώπων. Αντίθετα είναι η σχέση τους με τα αγαθά που τους δίνει την ευτυχία. Διαμεσολαβητής σε αυτήν την σχέση και επιμεριστής της ευτυχίας είναι το μεταλλικό χρήμα. Σε αυτό τον διθύραμβο του χρήματος, του αίματος του σώματος της κοινωνίας, και τον ύμνο των μετάλλων η ανάλυση της ανταλλαγής εξαφανίζεται.

Ο Davanzati εγκαινιάζει ουσιαστικά μια ανάλυση που συνδυάζει την αξία των αγαθών με την υποκειμενική τους υπόσταση. Η ανάλυσή του όμως είναι πρωτόγονη, ελάχιστα αναλυτική και κυριαρχείται από την πρωτεύουσα θέση που δίνει στο χρήμα. Τον Davanzati ακολουθούν μερκαντιλιστικές πραγματείες γραμμένες περισσότερο από εμπόρους, και συμβούλους – ή επίδοξους συμβούλους – ηγεμόνων παρά από

⁶⁵ Langenstein στο Roscher, 1874, σ. 19.

⁶⁶ Ο θεϊκός Πίνδαρος είναι βεβαίως αθώς του παραδόξου της αξίας. Στις *Ολύμπιες Ωδές* (I.1) ξεκινά με την φράση *άριστον μὲν ὕδωρ, ὃ δὲ χρυσὸς αἰθόμενον πῦρ* αλλά η αναφορά *en passant* στο παράδοξο της αξίας ευρίσκεται στον Πλάτωνα «τὸ γὰρ σπάνιον, ὃ Εὐθίδημε, τίμιον, τὸ δὲ ἕδωρ εὐωνάτατον, ἄριστον ἂν, ὡς ἔφη Πίνδαρος» (Εὐθίδημος, 304b, έκδοση Οξφόρδης του J. Burnet). Πρβλ. και Αριστοτέλους, *Ρητορική*, 1364a24-31: και τὸ σπανιώτερον τοῦ ἀφθόνου, οἷον χρυσὸς σιδήρου, ἀχρηστότερος ἂν: μείζον γὰρ ἢ κτήσις διὰ τὸ χαλεπωτέρα εἶναι. (ἄλλον δὲ τρόπον τὸ ἀφθονον τοῦ σπανίου, ὅτι ἢ χρῆσις ὑπερέχει: τὸ γὰρ πολλάκις τοῦ ὀλιγάκις ὑπερέχει, ὅθεν λέγεται ἄριστον μὲν ὕδωρ, καὶ ὅλως τὸ χαλεπωτέρον τοῦ ῥάονος: σπανιώτερον γὰρ. ἄλλον δὲ τρόπον τὸ ῥάον τοῦ χαλεπωτέρου. Αντίθετα η έκφραση *άριστον μὲν ἕδωρ* χρησιμοποιεῖτο για να δείξει ότι πολλές φορές τα πράγματα που είναι σε αφθονία είναι πιο χρήσιμα από τα σπάνια, βλ. π.χ., Francis Bacon, *The Major Works*, 2002, σ. 114

⁶⁷ Μια άλλη Αριστοτέλεια έκφραση βρίσκεται παρακάτω όταν λειπει ότι δεν υπάρχει φόβος να αγοράσει η Lucca τα νομίσματα της Φλωρεντίας και να τα ξαναχύσει σε νόμισμα (re-coin) «since the Exchange has every way levell'd and made it equal». (§23)

θεωρητικούς. Ενώ υπάρχουν αναφορές στην υποκειμενικότητα της αξίας π.χ., στον Barbon ή στον Law⁶⁸ δεν γίνεται προσπάθεια να συνδεθεί με την ποσοτική έκφραση της αξίας των αγαθών.

B) Antoine de Montchrestien

Το δεύτερο παράδειγμα μας προέρχεται από το *Traicté de l'æconomie politique*, του Antoine de Montchrestien (ή Montchrétien, 1575-1621), τυχοδιώκτη, επιχειρηματία και θεατρικού συγγραφέα, που εκδόθηκε το 1615. Η φήμη του στην ιστορία της οικονομικής σκέψης εξαρτάται σχεδόν αποκλειστικά από το γεγονός ότι εμφανίζεται ως το πρώτο έργο που έχει τον τίτλο «πολιτική οικονομία».⁶⁹

Το έργο είναι αφιερωμένο στην βασιλομήτορα και έχει σκοπό να πείσει την βασιλεία να εφαρμόσει мерκαντιστικές πολιτικές και να διαχειριστεί κεντρικά την οικονομία δίνοντας τον πρώτο ρόλο στους εμπόρους, των οποίων το κέρδος πρέπει να προστατευθεί και υποκινηθεί.⁷⁰ Εκεί συμφύρει Πλάτωνα και Αριστοτέλη και γράφει:

Αυτά τα δύο μεγάλα φώτα της Φιλοσοφίας, ο Πλάτων και ο Αριστοτέλης, και στην συνέχεια οι πιο διάσημοι μαθητές τους, οι οποίοι ρητά ή έμμεσα ασχολήθηκαν με την Πολιτική, θεωρούσαν ότι η κοινή χρεία, έχοντας ανάγκη την αρωγή του κοινωνικού συνόλου (l' indigence commune ayant besoin d'un secours commun), δημιούργησε από την αρχή την συνάθροιση και ένωση των ανθρώπων, από όπου προήλθε η ένωση των μεγάλων πόλεων και η κατοίκηση των πόλεων (la communion des citez et l' habitation des villes). (σ. 48)

Το σφάλμα τους όμως ήταν ότι, ως μη χριστιανοί, πίστευαν στην φύση και στην φυσική ανισότητα των ανθρώπων και όχι στην θεία πρόνοια, η οποία καθορίζει την θέση του καθενός στην κοινωνία. Ούτε ασχολήθηκαν οι αρχαίοι φιλόσοφοι με το πως πρέπει να γραφούν «οι κατάλληλες διατάξεις και μέτρα ώστε να διαμορφωθούν οι τάξεις, οι τέχνες και τα επαγγέλματα με συγκεκριμένο αριθμό ανθρώπων, ανάλογα με την ικανότητα, την διάθεση, την χρησιμότητα και την αναγκαιότητα κάθε χώρας» (σ. 49). Η διάκριση στις τρεις τάξεις της *Πολιτείας* του Πλάτωνα δεν αποτελεί, με άλλα λόγια, χρήσιμη βάση για ένα мерκαντιστικό manpower planning. Οι μεγάλοι αυτοί άνδρες δικαιολογούνται όμως διότι ήταν δέσμιοι μιας λανθασμένης αντίληψης ότι, δηλαδή, «η κοινή ανάγκη είναι αυτή η οποία καθορίζει την βάση των τεχνών,

⁶⁸ Nicholas Barbon, (c. 1640-1698), [*A Discourse of Trade*, 1690], John Law, (1671-1729) [*Considérations sur le numéraire et le commerce*, 1705]

⁶⁹ Antoine de Montchrestien, *Traicté de l'æconomie politique*, κριτική έκδοση του François Billacois, Librairie Droz, Genève, 1999 [1615]. Η πρωτιά της χρήσης του όρου έχει αμφισβητηθεί, βλ. Peter. Groenewegen, λήμμα «'political economy' and 'economics'» στο Eatwell *et al.* (επιμ.), *The New Palgrave*, 1987, τόμος 3, σσ. 904-7.

⁷⁰ Βλ. το λήμμα «Monchrétien, Antoyne de» του Pascal Bridel στο Eatwell *et al.*, 1987, τ. 3, σσ.546-7.

οδηγώντας και καθορίζοντας τες η ίδια, και ότι αυτό θα ήταν επαρκές (y suppléeroit suffisamment)». (σ. 50) Και ότι σε όλες τις πολιτισμένες κοινωνίες θα βρεθεί ένας επαρκής αριθμός ανθρώπων για να αναλάβει τις τέχνες χωρίς πολιτική πρόνοια (prevoyance politique). Στον Montchrestien υπάρχουν λοιπόν τα φαντάσματα των εννοιών των *Πολιτικών* και ιδιαίτερα των *HN*, (*διόπερ τὸ ἴσον τὸ ἀντιπεπονθὸς σφύζει τὰς πόλεις, πρὸς δὲ τὴν χρείαν ἐνδέχεται ἰκανῶς*) αλλά εδώ χρησιμοποιούνται για να καταπολεμηθεί η έννοια ότι μπορεί ένα κράτος να λειτουργήσει χωρίς συνειδητή οικονομική πολιτική. Είναι σαφές ότι ενοχλείται από το γεγονός ότι η ανάλυση του Σταγειρίτη αφορά σε μία δημοκρατία. Έτσι ο Montchrestien υποκαθιστά την οικονομική ανάλυση με ένα ετατιστικό μερκαντισμό.

Γ) Grotius, Pufendorf, Hutcheson

Το τρίτο παράδειγμα έρχεται από την σχολή του φυσικού δικαίου τόσο στην νομική όσο και στην ηθική της έκφανση. Στη νομική θεωρία του φυσικού δικαίου η ανάλυση της αξίας γίνεται κυρίως μέσα από την αναφορά στην αξία των αγαθών που αποτελούν το αντικείμενο ενός συμβολαίου. Εδώ το κείμενο των *HN* έχει σημαντικό ρόλο.

Αφετηρία της ανάλυσης αποτελεί το *Περί δικαίου του πολέμου και της ειρήνης*⁷¹ του Hugo Grotius (1583-1645). Το έργο αυτό, που εκδόθηκε το 1625 θεμελίωσε το διεθνές δίκαιο. Ο Grotius αναφέρεται στα *HN* στο πρώτο βιβλίο (I.I.§8) όπου αναφέρεται στα είδη της δικαιοσύνης, και ακολουθεί την Αριστοτέλεια διάκριση μεταξύ συναλλακτικού ή διορθωτικού δικαίου (*justitia expletrix*) και διανεμητικού δικαίου (*justitia attributrix*).⁷² Στο δεύτερο βιβλίο στο κεφάλαιο περί συμβολαίων γράφει:

Το μέτρο το πλέον φυσικό της αξίας κάθε πράγματος, είναι η ανάγκη που έχουμε για αυτά, όπως πολύ ορθά σημείωσε ο Αριστοτέλης. Αυτό φαίνεται βέβαιο για τις ανταλλαγές μεταξύ βαρβαρικών εθνών. Η χρεία όμως δεν είναι ο μοναδικός κανόνας της τιμής των πραγμάτων. Διότι η θέληση των ανθρώπων, που είναι η δέσποινα όλων,

⁷¹ *Hugonis Grotii de ivre belli ac pacis libris tres in quibus ius naturae & gentium, item iuris publici praecipua explicantur*, Parisiis, apud Nicolaum Buon, 1625. Χρησιμοποίησα την γαλλική μετάφραση του Jean Barbeyrac, *Le droit de la guerre et de la paix*, Pierre Coup, Amsterdam, 1724, ηλεκτρονικά διαθέσιμη από το <http://gallica.bnf.fr>. Οι αναφορές σε βιβλίο, κεφάλαιο, παράγραφο.

⁷² Ο μεταφραστής της αγγλικής έκδοσης του 1814 (*The rights of war and peace*, London : B. Boothroyd), A.C. Campbell παραλείπει το χωρίο λέγοντας «The eighth Section is omitted, the greater part of it consisting of verbal criticism upon Aristotle's notions of geometrical and arithmetical justice; a discussion no way conducive to that clearness and simplicity, so necessary to every didactic treatise». Ο Grotius παρερμηνεύει τον Αριστοτέλη γράφοντας ότι το συναλλακτικό δίκαιο αναφέρεται μόνο στις εκούσιες συναλλαγές, ενώ ο Αριστοτέλης σαφώς δηλώνει ότι τα συναλλάγματα είναι εκούσια και ακούσια, μια παρατήρηση που επισημαίνει και ο Barbeyrac. Βλέπε και Adam Smith, *The Theory of Moral Sentiments*, 1759, VII.II.1.

επιθυμεί και ψάχνει καλά τα πράγματα, ακόμα και όταν δεν είναι αναγκαία. 'Είναι η πολυτέλεια, που κάνει την τιμή των μαργαριταριών', όπως σημείωσε και ο Πλίνιος. Και ο Κικέρων είπε, ότι 'η αξία αυτού του είδους των πραγμάτων εξαρτάται από την περιέργεια και το πάθος που έχουμε για αυτά'. [...] Ο νομικός Παύλος ισχυρίζεται ότι πρέπει να καθορίζουμε την τιμή των πραγμάτων, όχι με το πάθος που μπορεί ιδιαίτερα να έχουμε για αυτά, ούτε με την χρησιμότητά τους, αλλά από την κοινή εκτίμηση, δηλαδή ... από αυτό που όλος ο κόσμος εκτιμά. ... Στην εκτίμηση όμως της κοινής τιμής λαμβάνει κανείς υπόψιν τον κόπο του εμπόρου και τα έξοδα που έκανε. Η τιμή όμως αυτή μπορεί να αλλάξει σε μια στιγμή, ανάλογα αν ο αριθμός των αγοραστών είναι μεγάλος ή μικρός, ή ανάλογα με την αφθονία ή την έλλειψη χρήματος και εμπορευμάτων. Επίσης, μπορεί να υπάρχουν συμπτωματικές περιπτώσεις, υποκειμένες σε εκτίμηση, όπου επιτρέπεται νόμιμα να πουλήσουμε κάτι κάτω από την κοινή τιμή, όταν έχουμε ζημιά ή απώλεια κέρδους, ή ένα ιδιαίτερο πάθος για ένα πράγμα (II.XII§14)

Εδώ ο Grotius παρανοεί σαφώς τον Αριστοτέλη αντιμετωπίζοντας την «χρεία» ως κάτι που αφορά μόνο τα απολύτως αναγκαία πράγματα, και λέγοντας ότι η ανάλυσή του Αριστοτέλους αφορά βαρβαρικά έθνη, κάτι που θα έκανε να τρίζουν τα κόκαλα του Σταγειρίτη. Επίσης καταφέρεται κατά της κοινής εκτίμησης και της κοινής τιμής λέγοντας ότι μπορεί να αλλάξει από τις ιδιομορφίες της αγοράς ή τις επιθυμίες των ανθρώπων, ανά πάσα στιγμή. Υιοθετεί μια θέση προσδιορισμού της τιμής από την σπανιότητα και την χρησιμότητα. Αυτές οι αναφορές δεν αποτελούν βεβαίως οικονομική θεωρία. Ο Grotius ως νομικός ξαναγυρίζει στην θεωρία της ελευθερίας της βούλησης των νομικών του ρωμαϊκού δικαίου και χρησιμοποιεί τις έννοιες των Σχολαστικών για να τις δικαιολογήσει. Ο Αριστοτέλης παρανοείται και περνάει μέσα από τις σκιές της Σχολαστικής ανάλυσης.⁷³

Πιο αναλυτικός από τον Grotius είναι ο Samuel von Pufendorf (1632-1694). Στο *De jure naturae et gentium* το 1672 και στην δημοφιλή επιτομή του ιδίου έργου με τίτλο *De officio hominis et civis juxta legem naturalem* το 1673 αφιερώνει ένα κεφάλαιο με τίτλο «De pretio» (περί τιμής ή αξίας).⁷⁴ Στο *De jure* ο Pufendorf ξεκινά με την λογική αναγκαιότητα ότι, προκειμένου να γίνει η ανταλλαγή

πρέπει οι άνθρωποι να προσδώσουν στα προς ανταλλαγή πράγματα, μέσω κάποιας σύμβασης, μία έννοια, σύμφωνα με την οποία μπορεί κανείς να τα συγκρίνει και να τα αναγάγει σε μία δίκαιη ισότητα [une certaine idée, à la faveur de laquelle on pût les comparer ensemble & les réduire à une juste égalité]. Η ισότητα αυτή γίνεται

⁷³ Είναι ενδιαφέρον ότι ο Grotius δεν αναφέρει τους Σχολαστικούς, αλλά οι αναφορές του συχνά συμπίπτουν με εκείνες του Ακυνάτη (*Summa Theologiae*, Secunda Secundae, quaestio LXXVII)

⁷⁴ *Samuelis Pufendorffii De jure naturae et gentium libri octo*, Adam Junghans, Londini Scanorum (Lund), 1672. Οι αναφορές μου είναι στην σχολιασμένη γαλλική μετάφραση του Jean Barbeyrac *Le droit de la nature et des gens*, Basle, 1732 (διαθέσιμη από την gallica.bnf.fr) και *De officio hominis et civis juxta legem naturalem libri duo*, Junghans, Lund, 1673. Αγγλική έκδοση *On the Duty of Man and Citizen According to Natural Law*, σε μετάφραση Michael Silverthorne και επιμέλεια James Tully, Cambridge University Press, Cambridge, 1991. Τα κεφάλαια περί τιμής είναι το V.I στο *De jure* και το I.XIV στο *De officio*. *Pretium* βεβαίως είναι η τιμή, αλλά η συνήθης μετάφραση στα αγγλικά είναι value.

μέσω κάποιας ποσότητας ή κάποιου μεγέθους· η ισότητα δεν είναι τίποτε άλλο παρά η σχέση μιας ίδιας ποσότητας (V.I.§1). [...] Τα πράγματα υπόκεινται σε εκτίμηση όχι μόνο σε σχέση με την φυσική τους ουσία, αλλά επίσης σε σχέση με μία *Ηθική Ποσότητα* [*Quantité Morale*] σύμφωνα με την οποία μετρά κανείς τα πράγματα ηθικά (moralement)» (V.I.§2).

Η ηθική ποσότητα, στην οποία αναφέρεται, είναι εκείνη όπου «τα πράγματα και οι υπηρεσίες [actions] έχουν σε σχέση με την χρήση τους στην ζωή [usage dans la Vie], και μέσω της οποίας μπορούν να συγκριθούν για να είναι δυνατή η ανταλλαγή [les compare ensemble pour les rendre propres à entrer dans le Commerce]». Και προχωρά στον ορισμό της τιμής, δηλαδή της αξίας: «η ΤΙΜΗ [PRIX] γενικά είναι μια *Ηθική Ποσότητα*, ή μία αξία (valeur) των πραγμάτων και των υπηρεσιών που εισέρχονται στην ανταλλαγή, σύμφωνα με την οποία τα συγκρίνει κανείς μεταξύ τους». (V.I.§2)

Την τιμή την διακρίνει σε *κοινή* [pretium vulgare] και *φαινόμενη* (eminent).⁷⁵ Η κοινή τιμή «είναι αυτή που αντιλαμβανόμαστε στα ίδια τα πράγματα ή τις υπηρεσίες προς ανταλλαγή, σύμφωνα με την οποία είναι ικανά να ανταποκριθούν στις ανάγκες μας, ή στις ανέσεις μας ή στις επιθυμίες μας [c'est celui que l'on conçoit dans les Choses mêmes ou dans les Actions qui entrent en commerce, selon qu'elles sont capables de servir à nos besoins, ou à nos commoditez & à nos plaisirs]» (V.I.§3). Η φαινόμενη τιμή είναι η χρηματική τιμή, η οποία «χρησιμεύει ως κοινό μέτρο [règle commune] για να συγκρίνουμε και να προσαρμόσουμε την άπειρη ποικιλότητα των βαθμών εκτίμησης της οποίας επιδέχονται». Η βάση της κοινής τιμής είναι «η ικανότητα των πραγμάτων και των υπηρεσιών να εξυπηρετούν, άμεσα ή έμμεσα, τις ανάγκες, τις ανέσεις και τις επιθυμίες της ζωής» (§4). Στην συνέχεια ασκεί κριτική στον Grotius (αναφερόμενος στο χωρίο που παραθέσαμε) ότι θεωρεί την χρεία ως το μέτρο της αξίας των πραγμάτων.

Η κριτική στον Grotius έχει δύο σκέλη: Πρώτον, ότι η ανάγκη (χρεία) αναφέρεται μόνο στα πράγματα χωρίς τα οποία η ζωή θα ήταν δύσκολη, ενώ είδη πολυτελείας ή αυτά που ικανοποιούν περιττές επιθυμίες έχουν υψηλή τιμή. Πρόκειται για κριτική άδικη αφού ο ίδιος ο Grotius το επισημαίνει. Δεύτερον, κατηγορεί τον Grotius ότι χρησιμοποιεί λανθασμένα το χωρίο του Αριστοτέλους των *ΗΝ*, «διότι αυτή η χρεία η οποία χρησιμεύει ως κοινό μέτρο, δεν αποτελεί την μοναδική βάση της τιμής των πραγμάτων, αλλά μόνον αυτών που ανταλλάσσονται, διότι αν κανείς

⁷⁵ Στα αγγλικά αποδίδεται με τους όρους common και eminent (*On the Duty*, 1991, σ. 93). Στα γαλλικά ο Barbeyrac μεταφράζει *Prix propre ou intrinsèque* και *Prix virtuel ou eminent*.

δεν χρειαζόταν τίποτε, ή αν δεν χρειαζόταν τα πράγματα που ανήκουν στον άλλο, δεν θα επιδίωκε να αποκτήσει τίποτε από τους άλλους, όπως ο Φιλόσοφος αυτός [δηλ. Ο Αριστοτέλης] απέδειξε αυστηρά (formellement).» (§4).

Η ανάλυση του Pufendorf είναι βεβαίως Αριστοτέλεια. Ξεκινά από την ανάγκη να βρεθεί ένα κοινό μέτρο των πραγμάτων προκειμένου να γίνει η ανταλλαγή. Παράβαλε το *διὸ πάντα συμβλητὰ δεῖ πως εἶναι, ὧν ἐστὶν ἀλλαγή*. Διαστέλλει την έννοια της χρείας ώστε να περιλάβει και πράγματα τα οποία θεραπεύουν μη απαραίτητες ανάγκες (besoins, commoditez, plaisirs). Χαρακτηριστικά όμως, επεκτείνει το μέτρο της αξίας σε όλα τα πράγματα, ανεξαρτήτως αν αποτελούν αντικείμενο ανταλλαγής ή όχι.

Στην συνέχεια προσπαθεί να βρει τις αιτίες που αυξάνουν ή μειώνουν την τιμή των πραγμάτων. Δίνει ιδιαίτερη σημασία στην σπανιότητα των πραγμάτων. Και η αξία των πραγμάτων είναι ιδιαίτερα μεγάλη όταν συνδυάζεται η σπανιότητα με την ανάγκη. Ακόμα όμως δεν έχουμε φθάσει σε μια γενικευμένη θεωρητική ανάλυση όπου ο συνδυασμός σπανιότητας και χρησιμότητας καθορίζει την τιμή. Παραθέτει απλά παράγοντες που επηρεάζουν την τιμή. Στις υπηρεσίες και στην εργασία η τιμή επηρεάζεται «από τον κόπο που απαιτείται και την δυσκολία εκτέλεσης, από την ικανότητα που απαιτείται για την επιτυχία τους, από την χρησιμότητά τους, από την ανάγκη αυτών που τις χρησιμοποιούν, από τον αριθμό των ανθρώπων που ασκούν ή μπορούν να ασκήσουν το επάγγελμα, τον χαρακτήρα και την αξιοπρέπεια του επαγγέλματος, την ελευθερία άσκησης του» κλπ. (§6). Πιο κάτω, όταν αναφέρεται στην εσωτερική αξία του νομίσματος, το συνδέει με την αξία της γης και τον μισθό του εργάτη. Η περιπτωσιολογία του Pufendorf είναι πράγματι εντυπωσιακή. Η ευρυμάθειά του του επιτρέπει να προσθέτει όλους τους παράγοντες που κατά καιρούς έχουν αναφερθεί από τους αρχαίους κλασικούς και τους πατέρες της εκκλησίας, τον Grotius και όλους τους προλαλήσαντες νομικούς. Αλλά στην πραγματικότητα, ενώ ξεκινά με ένα φιλοσοφικό αίτημα Αριστοτέλεια προέλευσης, δεν μπορεί να επιλύσει τον γρίφο της αξίας.

Ο Pufendorf ασκεί μεγάλη επιρροή στον Σκωτικό διαφωτισμό μέσα από τον Gershom Carmichael (c. 1672-1729), τον ιδρυτή της Σκωτικής φιλοσοφικής σχολής και πρώτου καθηγητή Ηθικής Φιλοσοφίας στο Πανεπιστήμιο της Γλασκόβης. Ο Carmichael εκδίδει το *De officio* του Pufendorf με σχόλια δικά του τα οποία στην συνέχεια αποτελούν την βάση των έργων του Francis Hutcheson (1694-1746), ο

οποίος τον διαδέχθηκε στην έδρα της Ηθικής Φιλοσοφίας.⁷⁶ Ο Hutcheson γράφει το 1742 το *Philosophiae moralis institutio compendiaria*, το οποίο μεταφράζεται το 1747 ως *A Short Introduction to Moral Philosophy* και το 1755 εκδίδεται μετά θάνατον το *A System of Moral Philosophy*.⁷⁷ Ο Hutcheson, όπως αναφέρει στον πρόλογο προς τους φοιτητές στο *Short Introduction* [σ.V] έχει βασίσει το έργο του στον Κικέρωνα και στον Αριστοτέλη, και στο *De officio* του Pufendorf, ειδικότερα δε στην έκδοση του Carmichael για την οποία γράφει ότι «οι σημειώσεις του έχουν μεγαλύτερη αξία από το ίδιο το κείμενο». Είναι αριστοτέλειος ως προς την χρήση του όρου «Οικονομική». «Oeconomicks treat of the rights and obligations in a family» (1753, iii.1, σ. 243) χωρίζει δε τα οικονομικά σε τρεις κατηγορίες, «concerning marriage», «the duties of parents and children» και «of masters and servants» μια διάκριση που ακολουθεί πιστά την αριστοτέλεια διάκριση της οικονομικής που γίνεται στα *Πολιτικά*.⁷⁸ Στον Hutcheson τα πράγματα είναι πιο ξεκαθαρισμένα από τον Pufendorf και η τιμή ή η αξία των πραγμάτων αποδίδεται στην ικανότητά τους να είναι χρήσιμα ή να δίνουν ευχαρίστηση (pleasure, *voluptas*) στη ζωή και εξαρτάται αφενός από την *ζήτηση* (demand) για αυτά και αφετέρου από την *δυσκολία* (difficulty) απόκτησής τους.⁷⁹ Στο λατινικό πρωτότυπο (1742), μάλιστα, η «ζήτηση» αναφέρεται ως «*indigentia*», που είναι η τυπική μετάφραση της Αριστοτέλειας «χρείας». Η ζήτηση είναι ανάλογη με τον αριθμό αυτών που επιθυμούν τα αγαθά και την ανάγκη που έχουν για αυτά, ενώ η δυσκολία απόκτησης εξαρτάται από αν ο

⁷⁶ Η έκδοση του *De officio* από τον Carmichael είναι του 1724 [*De Officio hominis et civis... supplementis et observationibus... auxit... Gerschomus Carmichael, Edinburgi*]. Στα αγγλικά υπάρχει μία επιλογή κειμένων που συμπεριλαμβάνει σε μετάφραση επιλογές από τα σχόλια στο *De officio*: James Moore & Michael Silverthorne (επιμ.), *Natural Rights on the Threshold of the Scottish Enlightenment: The Writings of Gershom Carmichael*, Liberty Fund, Indianapolis, 2002. Βλέπε επίσης Nerio Naldi, «Gershom Carmichael on 'Demand' and 'Difficulty of Acquiring': Some Evidence from the First Edition of Carmichael's Commentary to Pufendorf's *De Officio*», *Scottish Journal of Political Economy*, τόμος 40, 1993, τεύχος 4, σσ. 456-70 και Andrew S. Skinner, «Pufendorf, Hutcheson and Adam Smith: Some Principles of Political Economy», *Scottish Journal of Political Economy*, τόμος 42, 1995, τεύχος 2, σσ. 165-82 αναδημοσιευμένο στο του ιδίου *A System of Social Science: Papers relating to Adam Smith*, 2η έκδοση, Clarendon Press, Oxford, 1996.

⁷⁷ Francis Hutcheson, *Philosophiae moralis institutio compendiaria, ethices et jurisprudentiae naturalis elementa continens*, Robert Foulis, Glasguae [Γλασκόβη], 1742 [διαθέσιμο από gallica.bnf.fr]. *A Short Introduction to Moral Philosophy: In Three Books, Containing The Elements of Ethicks and the Law of Nature*, Robert & Andrew Foulis, Glasgow, 2η έκδοση 1753, *A System of Moral Philosophy in Three Books*, R. & A. Foulis, Glasgow, 1755 [διαθέσιμο από gallica.bnf.fr]

⁷⁸ (Πολ. 1253b5-10) πρώτα δὲ καὶ ἐλάχιστα μέρη οἰκίας δεσπότης καὶ δούλος, καὶ πόσις καὶ ἄλοχος, καὶ πατήρ καὶ τέκνα, περὶ τριῶν ἂν τούτων σκεπτέον εἴη τί ἕκαστον καὶ ποῖον δεῖ εἶναι. ταῦτα δ' ἐστὶ δεσποτική καὶ γαμική (ἀνώνυμον γὰρ ἢ γυναικὸς καὶ ἀνδρὸς σύζευξις) καὶ τρίτον τεκνοποιητική (καὶ γὰρ αὕτη οὐκ ὠνόμασται ἰδίῳ ὀνόματι). Στα λατινικά ο όρος είναι «*ars Oeconomica*». [1742, σ. 235]. Η διάκριση υπάρχει και στον Pufendorf αλλά δεν αναφέρεται ως Οικονομική. Πρβλ και το σχόλιο του Edwin Cannan, *A Review of Economic Theory*, P.S.King & Son, London 1929, σ. 38.

⁷⁹ Hutcheson 1753, II.XII, σ. 199.

αριθμός των αγαθών είναι μικρός (*materiae penuria*), από τον κόπο (*toil, acquirendi labore*) και την ευστροφία (*ingenuity*) που απαιτείται για την παραγωγή τους, και από το επίπεδο ζωής που τα έθιμα της χώρας απαιτούν να έχουν αυτοί που τα παράγουν. Άρα και στον Hutcheson υπάρχει μια έννοια εργασίας ποσοτικής, ποιοτικής και κοινωνικής που συνδυάζεται με την σπανιότητα *ὅπερ οἰκοδόμος πρὸς σκυτοτόμον, τοσαυτὰ ὑποδήματα πρὸς οἰκίαν.*

Οι ίδιοι παράγοντες αναφέρονται και στον Pufendorf αλλά τώρα ο Hutcheson έχει αφαιρέσει την υπόλοιπη περιπτώσιολογία και έχει κρατήσει τα βασικά στοιχεία της ανάλυσης.

Τα Ηθικά Νικομάχεια και οι απαρχές της Πολιτικής Οικονομίας

Στα μέσα του 18ου αιώνα αρχίζει να διαμορφώνεται στα σπάργανα μια θεωρία που βασίζει τον καθορισμό της αξίας πάνω στην αξία χρήσης των αγαθών, χωρίς όμως να αγνοεί τον ρόλο της εργασίας. Η θεωρία αυτή μετεξελίσσεται, αφενός, στην κλασική πολιτική οικονομία, όταν ο Adam Smith ανεξαρτητοποιείται από τον Hutcheson και, αφετέρου, σε προσπάθειες για μια υποκειμενική θεωρία της αξίας οι οποίες τελεσφορούν μόνο στο δεύτερο μισό του 19ου αιώνα με τον Gossen και την μαρτζίναλιστική επανάσταση. Υπάρχουν όμως δυο σημαντικοί πρόδρομοι της υποκειμενικής θεωρίας της αξίας στα μέσα του 18ου αιώνα οι οποίοι συστηματοποιούν την υποκειμενική θεωρία της αξίας χωρίς όμως να καταφέρνουν να την φέρουν στο σημείο εκείνο που θα χρησιμεύσει ως βάση για μια γενικά αποδεκτή θεωρία της αξίας. Αναφέρομαι στους Ferdinando Galiani και Anne-Robert-Jacques Turgot.

A) Ferdinando Galiani

Ο Ferdinando Galiani (1728-1787) αποτελεί την σημαντικότερη μορφή του νεαπολιτάνικου διαφωτισμού. Σε ηλικία 22 ετών γράφει το *Περί Χρήματος*.⁸⁰ Ο

⁸⁰ Ferdinando Galiani, *Della moneta, libri cinque*, G. Raimondi, Napoli, 1750 (δηλ. 1751). Αγγλική έκδοση σε μετάφραση Peter R. Toscano, *On Money*, University Microfilms International, Ann Arbor, Mich. 1977. Για το έργο του Galiani βλέπε Luigi Einaudi, «Ferdinando Galiani», στο Henry W. Spiegel (επιμ.), *The Development of Economic Thought*, John Wiley & Sons, New York, 1952, σσ. 62-82, το λήμμα «Galiani, Ferdinando» του Filippo Cesarano στο *New Palgrave*, τ. 2, σσ. 456-7 και το ειδικό τεύχος του περιοδικού *History of Economic Ideas*, (τόμος 9, τεύχος 3, 2001) για τα 250 χρόνια από την έκδοση του *Della moneta*. Ο Nietzsche γράφει για τον Galiani: «Es giebt sogar Fälle, wo zum Ekel sich die Bezauberung mischt: da nämlich, wo an einen solchen indiskreten Bock und Affen, durch eine Laune der Natur, das Genie gebunden ist, wie bei dem Abbé Galiani, dem tiefsten, scharfsichtigsten und vielleicht auch schmutzigsten Menschen seines Jahrhunderts - er war viel tiefer als Voltaire und folglich auch ein gut Theil schweigsamer», Friedrich Wilhelm Nietzsche, *Jenseits von Gut und Böse*, 2.26.

Galiani αναφέρεται ρητά στον Αριστοτέλη και μάλιστα στο πέμπτο βιβλίο των *HN*.⁸¹ Στο δεύτερο κεφάλαιο του πρώτου βιβλίου παραθέτει τους στίχους *HN* 1133a29-31 στα ελληνικά και στην λατινική τους μετάφραση⁸² και κάνει αντίστοιχη αναφορά στα *Πολιτικά*. Χρησιμοποιεί όμως το χωρίο για να κατηγορήσει τον Αριστοτέλη, τους Αριστοτέλειους θεολόγους και νομικούς, τον Davanzati, τον Locke και άλλους ότι θεωρούν ότι μόνο το χρήμα έχει αξία. Αντίθετα, γράφει, «όχι μόνο τα μέταλλα που αποτελούν το χρήμα, αλλά κάθε επίγειο πράγμα, χωρίς εξαίρεση, έχει την φυσική του αξία, η οποία προκύπτει από ορισμένες, γενικές και αμετάβλητες αρχές που ούτε το καπρίσιο, ούτε ο νόμος, ούτε οι ηγεμόνες, ούτε τίποτε άλλο μπορεί να τις αλλάξει».

Η αξία των πραγμάτων καθορίζεται από την εκτίμηση που έχουν οι άνθρωποι για αυτά.

Μπορεί να πει κανείς ότι η εκτίμηση (*stima*) ή η αξία (*valore*) είναι μια ιδέα της αναλογίας μεταξύ της κατοχής ενός πράγματος και εκείνης ενός άλλου, στον νου ενός ανθρώπου [è un'idea di proporzione tra il possesso d'una cosa, e quello d'un'altra nel concetto d'un uomo, έμφαση του Galiani, ΝΘ]. Όταν λέμε ότι δέκα μόδια σταριού αξίζουν όσο ένα βαρέλι κρασί, εκφράζουμε μία αναλογία ισότητας μεταξύ ενός πράγματος και ενός άλλου· διότι οι άνθρωποι, οι οποίοι προσέχουν πάντοτε να μην τους αφαιρέσουμε με απάτη την ευχαρίστησή τους, αλλάζουν το ένα πράγμα με ένα άλλο· διότι στην ισότητα τίποτε δε χάνεται, τίποτε δεν κερδίζεται.⁸³

Η ισότητα της ανταλλαγής διατηρείται στον Galiani, αλλά μετατίθεται από την συναλλαγή των ανθρώπων, εσωτερικεύεται και γίνεται υποκειμενική. Γίνεται σχέση ισοδύναμης ανταλλαγής των αγαθών στο μυαλό ενός ανθρώπου, στην πρόσληψη που έχει για αυτά. Ο Galiani όμως παραμένει στην σχέση μεταξύ *complacibilitas* [την οποία βαφτίζει *utilità*] και *raritas*.

Συνεχίζει:

Η αξία λοιπόν είναι ένας λόγος· και αυτός αποτελείται από δύο λόγους, τους οποίους ονομάζω χρησιμότητα και σπανιότητα. Είναι προφανές, ότι ο αέρας και το νερό, που είναι χρησιμότερα στοιχεία στην ανθρώπινη ζωή δεν έχουν αξία, γιατί τους λείπει η σπανιότητα: ενώ αντίθετα ένα σακουλάκι με άμμο από τις ακτές της Ιαπωνίας, που θα ήταν σπάνιο, μα το οποίο δεν θα είχε καμία ιδιαίτερη χρησιμότητα, δεν θα είχε αξία.⁸⁴

⁸¹ «Aristotele, uomo per altro d'ingegno grandissimo e meraviglioso, nel lib. 5 de' Costumi al c. 7». Αναφέρεται, καθολικός αβάς γαρ, και στους Σχολαστικούς. Πρβλ. Screpanti & Zamagni, 2002, Α' τόμος σ. 39.

⁸² τὸ νόμισμα γέγονε κατὰ συνθήκην: καὶ διὰ τοῦτο τούνομα ἔχει νόμισμα, ὅτι οὐ φύσει ἀλλὰ νόμῳ ἐστὶ, καὶ ἐφ' ἧμῖν μεταβαλεῖν καὶ ποιῆσαι ἀχρηστον. Το αρχαίο κείμενο του Galiani διαφέρει ελαφρώς από τις σύγχρονες εκδόσεις.

⁸³ *Della moneta*, βιβλίο 1, κεφάλαιο 2. Οι Screpanti & Zamagni, 2002, [τόμος Α', σ. 81] βρίσκουν εδώ τον πρόδρομο της έννοιας του λόγου υποκατάστασης.

⁸⁴ Στο ίδιο. Il valore adunque è una ragione; e questa composta da due ragioni, che con questi nomi l'esprimo di utilità, e rarità. Παρατηρείστε την μαθηματική διατύπωση, ragione (λόγος).

Ο Galiani, πολύ πιο αναλυτικός από τον Davanzati, δεν μένει στην απλή σχέση χρησιμότητα-σπανιότητα. Αντίθετα κατηγορεί τον Davanzati ότι δεν μπόρεσε να λύσει το «παράδοξο της αξίας». Αναλύει περαιτέρω τις έννοιες της χρησιμότητας και της σπανιότητας. Η χρησιμότητα ορίζεται ως «η ικανότητα ενός πράγματος να παρέχει ανθρώπινη ευτυχία».⁸⁵ Την θεωρεί απαραίτητη για την εξήγηση της αξίας: «Αν η χρησιμότητα δεν εξαρτάται από βέβαιες αρχές, δεν μπορεί να υπάρξουν αρχές πάνω στις οποίες να βασισθούν οι τιμές των πραγμάτων». Η σπανιότητα ορίζεται ως «η αναλογία μεταξύ της ποσότητας ενός πράγματος και της χρήσης που του γίνεται». Η ποσότητα των πραγμάτων καθορίζεται με δύο τρόπους: ο πρώτος αφορά την αφθονία με την οποία τα πράγματα βρίσκονται στην γη (ζώα, καρποί, ορυκτά, μέταλλα). Ο δεύτερος εξαρτάται από την εργασία (*fatica*) η οποία με την σειρά της καθορίζεται από τον αριθμό των εργατών, τον χρόνο και την ποιότητα της εργασίας. Έτσι επανεισάγει την έννοια της εργασίας στην αξία των αγαθών.⁸⁶

Ο Galiani κάνει μια πραγματικά σοβαρή προσπάθεια να αναλύσει το πώς καθορίζεται η αξία των αγαθών. Στο έργο του υπάρχουν παρατηρήσεις για την έννοια της μακροχρόνιας ισορροπίας, των επιδράσεων των μεταβολών της ζήτησης, του ανθρώπινου κεφαλαίου, του καθορισμού του χρόνου εργασίας και των μισθολογικών διαφορών. Αλλά τελικά δεν δίνει λύση, ούτε προχωρά σε μια αναλυτική θεωρία διαμόρφωσης των τιμών, αν και βρίσκεται πλησιέστερα από οποιονδήποτε άλλον μέχρι τότε. Τελικά, και αυτός βρίσκεται ανάμεσα σε μια υποκειμενική θεωρία που προσδιορίζεται από την ζήτηση και σε μία θεωρία που προσδιορίζεται από την εργασία. Οι ιστορικοί της οικονομικής σκέψης τον εντάσσουν τόσο στους προδρόμους της υποκειμενικής θεωρίας της αξίας, όσο και στους προδρόμους της εργασιακής θεωρίας της αξίας.

B) Anne-Robert-Jacques Turgot

Η ανάλυση του Galiani αποτελεί την βάση της ανάλυσης του Anne-Robert-Jacques Turgot (1727-1781). Ο Turgot είναι ίσως ο σημαντικότερος Γάλλος οικονομολόγος του 18ου αιώνα. Αποτελεί την γέφυρα μεταξύ των Φυσιοκρατών και της πολιτικής

⁸⁵ Utilità io chiamo l'attitudine che ha una cosa a procurarci la felicità

⁸⁶ Ο Schumpeter, ενώ πλέκει το εγκώμιο του Galiani, θεωρεί ότι η θεωρία περί εργασίας καταστρέφει την υποκειμενική του θεωρία της αξίας και γίνεται έτσι πρόδρομος της εργασιακής θεωρίας της αξίας. Ο Nicola Giocoli όχι ιδιαίτερα πειστικά κατά την γνώμη μου, θεωρεί ότι η έννοια της *fatica* εκφράζει μια υποκειμενική αντίληψη της εργασίας. «La teoria del valore di Ferdinando Galiani: un'interpretazione unitaria», *Storia del pensiero economico*, , τεύχος 38, 1999, σσ. 69-93. Διαθέσιμο από την διεύθυνση <http://www.cce.unifi.it/dse/spe/indici/numero38/giocoli.pdf>

οικονομίας του 19ου αιώνα.⁸⁷ Πολυμαθέστατος, με γνώση των κλασικών γλωσσών, κάνει σημαντικές συμβολές στην γλωσσολογία, στην φιλοσοφία της ιστορίας και στην κοινωνιολογία. Αναλαμβάνει «υπουργός οικονομικών» (*contrôleur général*) του Λουδοβίκου του ΙΣΤ από το 1774 μέχρι το 1776. Το κυριότερο οικονομικό του έργο είναι το *Σκέψεις πάνω στον σχηματισμό και την διανομή του πλούτου*, το οποίο γράφτηκε το 1766.⁸⁸

Παρόλον ότι ο Turgot πουθενά δεν αναφέρει ρητά τον Αριστοτέλη, η ανάλυση του θυμίζει έντονα τα *ΗΝ*.⁸⁹ Ο Turgot υιοθετεί την φυσιοκρατική αντίληψη ότι ο καλλιεργητής της γης (*laboureur*) στον πρωταρχικό καταμερισμό της εργασίας καταλαμβάνει πρώτη θέση, η οποία δεν οφείλεται στην κοινωνική ιεραρχία [*une primauté d'honneur ou de dignité*] αλλά σε μια φυσική αναγκαιότητα (*nécessité physique*) (υπογράμμιση του Turgot).

Ο καλλιεργητής της γης μπορεί - γενικά μιλώντας - να επιβιώσει χωρίς την εργασία των άλλων εργατών, αλλά κανένας εργάτης δεν μπορεί να εργασθεί αν ο καλλιεργητής της γης δεν του δώσει τα αναγκαία προς το ζην. Σε αυτήν την κυκλοφορία, η οποία, μέσω της αμοιβαίας ανταλλαγής των αναγκών, κάνει τους ανθρώπους αναγκαίους τον έναν στον άλλο και αποτελεί τον συνεκτικό δεσμό της κοινωνίας, [*par l'échange réciproque des besoins, rend les hommes nécessaires les uns aux autres & forme le lien de la société*] είναι λοιπόν η εργασία του καλλιεργητή της γης που δίνει την πρώτη ώθηση. Αυτό που η εργασία του κάνει την γη να παράγει πέραν από τις προσωπικές του ανάγκες, αποτελεί το μοναδικό απόθεμα των μισθών που λαμβάνουν όλα τα άλλα μέλη της κοινωνία ως αντάλλαγμα της εργασίας τους. Αυτά, χρησιμοποιώντας την τιμή αυτής της ανταλλαγής για να αγοράσουν τα προϊόντα του καλλιεργητή, του αποδίδουν ακριβώς αυτό που έλαβαν. (σσ. 21-2, κεφ 5, έμφαση δική μου)

Η Αριστοτέλεια έκφραση του αντιπεπονθότος, της χρείας και της έννοιας ότι το «τὸ ἀντιπεπονθὸς σφύζει τὰς πόλεις» είναι ευκρινή στο κείμενο αυτό. Τελικά όμως στην ανάλυση του Turgot όλοι οι άλλοι εργάτες - λόγω του ανταγωνισμού - αμείβονται μόνο με τα συμβατικώς αναγκαία προς το ζην, ενώ ο καλλιεργητής επειδή «δεν

⁸⁷ Βλ. Peter Groenewegen, λήμμα «Turgot», στο *The New Palgrave*, 1987, τόμος 4, σσ. 707-12, σ. 709.

⁸⁸ *Réflexions sur la formation & la distribution des richesses, par Mr. X.* Το κείμενο γράφτηκε από τον Turgot το 1766 και δημοσιεύτηκε με ψευδώνυμο (κύριος X) στο περιοδικό *Ephémérides du citoyen* σε τρία μέρη: το πρώτο μέρος στον τόμο XI (σσ. 12-56), το δεύτερο στον τόμο XII (σσ. 31-98) το 1769, και το τρίτο στον τόμο I το 1770 (σσ. 114-173). Είναι διαθέσιμο με την αρχική σελιδοποίηση από την ιστοσελίδα της Paulette Taieb στην ηλεκτρονική διεύθυνση <http://www.taieb.net>. Οι παραπομπές αφορούν σε αυτήν την έκδοση. Η πρώτη αγγλική μετάφραση είναι του 1793, διαθέσιμη ηλεκτρονικά ως «Anne Robert Jacques Turgot, *Reflections on the Formation and Distribution of Wealth*. J. Good: London, 1793» από την διεύθυνση <http://www.econlib.org>. Άλλες εκδόσεις στα γαλλικά είναι με επιμέλεια του Eugène Daire, *Oeuvres de Turgot*, Guillaumin, Paris, 1844 [αναστατική επανέκδοση του: Otto Zeller, Osnabrück, 1966] και του Calmann-Lévy, Paris, 1970 ηλεκτρονικά διαθέσιμες από την <http://gallica.bnf.fr>

⁸⁹ Βλ. και την παρατήρηση του Soudek., 1952, σ. 72. Ίσως με κάποια υπερβολή ο Rodolphe Dos Santos Ferreira («Aristotle's Analysis of Bilateral Exchange: An Early Formal Approach to the Bargaining Problem»), *European Journal of the History of Economic Thought*, τόμος 9, τεύχος 4, σσ. 568-590, χειμώνας 2002) γράφει ότι «Even if Turgot does not refer to Aristotle, ... his writings sometimes appear almost as a gloss of the relevant passages of the *Nichomachean Ethics*.»

διαπραγματεύεται με την φύση» αμείβεται παραπάνω. Μόνο με την εξέλιξη της κοινωνίας και όταν δημιουργηθεί η ανισότητα στην ιδιοκτησία της γης, ο ιδιοκτήτης μπορεί να προσλάβει άτομα να καλλιεργούν την γη, (μισθωτά ή επίμορτα) που αμείβονται με το συμβατικό επίπεδο διαβίωσης. Η ανταλλαγή μεταξύ ατόμων δεν προσθέτει αξία.

Το πώς γίνεται η ανταλλαγή μεταξύ ατόμων φαίνεται από την ανάλυσή που κάνει για το εμπόριο. (κεφ. 33-8, σσ. 32-44).

Η αμοιβαία ανάγκη [besoin réciproque] εισήγαγε την ανταλλαγή αυτού που κάποιος έχει με αυτό που δεν έχει. Ανταλλάσσει ένα αγαθό με ένα άλλο, αγαθά με εργασία. Κατά την ανταλλαγή πρέπει τα δύο μέρη να πεισθούν για την ποιότητα και την ποσότητα των αγαθών που ανταλλάσσονται. Σε αυτή την συμφωνία είναι φυσικό ότι το κάθε μέρος επιθυμεί να πάρει όσο περισσότερο μπορεί και να δώσει όσο λιγότερο γίνεται και ότι και οι δυο είναι εξίσου κύριοι αυτών που δίνουν για ανταλλαγή. Εναπόκειται στο κάθε μέρος να ισορροπήσει το δέσιμο που έχει με το αγαθό που προσφέρει με την επιθυμία που έχει για το αγαθό που πρόκειται να λάβει, και να προσδιορίσει συνεπώς την ποσότητα των ανταλλασσομένων πραγμάτων. Αν δεν υπάρχει συμφωνία, πρέπει να την προσεγγίσουν υποχωρώντας λίγο ο καθένας, προσφέροντας περισσότερο και μένοντας ικανοποιημένος με λιγότερα. (κεφ. 33, σσ. 32-3)

Υπάρχει πάλι η αμοιβαία χρεία. Ο καθένας ανταλλάσσει εμπορεύματα και εργασία ανάλογα με το πόσο εκτιμά το εμπόρευμα του άλλου και το δικό του. Γίνεται μια διαπραγμάτευση κατά την οποία ο καθένας προσπαθεί να κερδίσει όσο περισσότερο μπορεί από τον άλλο, και μετά από την οποία προκύπτει μια σχέση ανταλλαγής. Ο Turgot όμως δηλώνει ότι αυτή η σχέση ανταλλαγής είναι διαφορετική ανάμεσα σε διαφορετικά ζεύγη συναλλασσομένων. Σε μία περίπτωση ανταλλάσσεται ένα μόδιο (boisseau) σταριού με έξι χοείς (pintes) κρασιού, ενώ σε μία άλλη περίπτωση ένα μόδιο με οχτώ χοείς και σε μια άλλη για τέσσερις. Καμία όμως από τις τρεις σχέσεις ανταλλαγής δεν αποτελεί την πραγματική τιμή ενός μοδίου σταριού. «Όταν θεωρούμε κάθε ανταλλαγή ξεχωριστή και μεμονωμένη, η αξία κάθε πράγματος δεν αποτελεί παρά την ανάγκη ή την επιθυμία και του μέσου όρου των συναλλασσομένων ισορροπώντας την μία πλευρά με την άλλη, και δεν καθορίζεται παρά μόνο σύμφωνα με την βούλησή τους» (σσ.34-5).

Η ανάλυση τώρα προχωρά σε μία οικονομία αγοράς όπου συνυπάρχουν πολλά άτομα που είναι διατεθειμένα να ανταλλάξουν σιτάρι με κρασί. Η ανταλλαγή πλέον δεν είναι διμερής και αυτοί που προσφέρουν σιτάρι ανταγωνίζονται μεταξύ τους, το ίδιο και αυτοί που προσφέρουν κρασί:

Η αξία του σταριού και του κρασιού δεν αποτελεί πλέον το αντικείμενο διαπραγμάτευσης μεταξύ δύο ατόμων σε σχέση με τις αμοιβαίες ανάγκες τους και τις ικανότητές τους [à leurs besoins & à leurs facultés réciproques] καθορίζεται από την ισορροπία [balance] των αναγκών και των ικανοτήτων της ολότητας των πωλητών σταριού σε σχέση με την ολότητα των πωλητών κρασιού. [...] Η μέση τιμή [prix moyen] μεταξύ των διαφορετικών

προσφορών και των διαφορετικών ζητήσεων θα αποτελέσει την τρέχουσα τιμή με την οποία θα συμμορφωθούν όλοι οι αγοραστές και πωλητές στις ανταλλαγές τους [...] μέχρις ότου η μείωση της ζήτησης ή της προσφοράς θα οδηγήσει στην μεταβολή αυτής της αποτίμησης [évaluation]. (σ. 36).

Ξεκινώντας από την Αριστοτέλεια έκφραση έχουμε πλέον μια ειδική ερμηνεία. Η χρεία συνέχει μεν τα άτομα αλλά ισορροπώντας πλέον στο επίπεδο της αγοράς τις ανάγκες με τις ικανότητές τους. Η «κατά διάμετρον σύζευξις» γεωργού και σκυτοτόμου ενοποιείται μέσα από μία αγορά που φέρνει σε ισορροπία τις επιμέρους συζεύξεις σε μια ενιαία τιμή των αγαθών η οποία μπορεί πλέον να μεταβάλλεται. Η σχέση ανταλλαγής ξεκινά από την ατομική υποκειμενική χρεία αλλά καθορίζεται πλέον μέσα στην αγορά του ανταγωνισμού. Ο Turgot προτείνει αναλυτικό μηχανισμό μέσα από τον οποίο ενοποιείται η τιμή και όχι μια απροσδιόριστη communis aestimatio. Βρίσκεται πλέον πλησιέστερα στον Jevons και τον Edgeworth⁹⁰ από ότι στους Σχολαστικούς και τον Αριστοτέλη. Είναι η αγορά που ισορροπεί (balance) τους μεν με τους δε. Ο τρόπος που συνέχει η χρεία έχει περάσει πλέον σε μια οικονομία της αγοράς. Η σχέση του με τον αρχαίο φιλόσοφο εξακολουθεί να διατηρείται στην ανάλυση του κοινού μέτρου όταν αναφέρει ότι κάθε αγαθό μπορεί να λειτουργήσει ως κοινό μέτρο συγκρίνοντας την σχετική τιμή του με αυτή των άλλων. Κάποια αγαθά όμως – όπως ο χρυσός και ο άργυρος – επειδή η ποιότητά τους είναι περισσότερο ελέγξιμη, είναι πλέον αποδεκτά και ευκολότερο να μεταφερθούν και αποθηκευθούν, άρα είναι καταλληλότερα για νομίσματα από άλλα. Βρίσκουμε εδώ την επιβεβαίωση της παρατήρησης του Schumpeter (1954, σ.63) ότι η νομισματική θεωρία του Αριστοτέλους διατηρήθηκε μέχρι τον 19ο αιώνα.⁹¹

Ο Turgot όμως δεν έχει απαντήσει στο ερώτημα, πώς καθορίζεται η τιμή. Στο φυσιοκρατικό δόγμα «το εμπόριο δεν αποτελεί παρά ανταλλαγή αξίας με ίση αξία, και σε σχέση με αυτές τις αξίες οι συναλλασσόμενοι δεν έχουν ούτε κέρδος, ούτε ζημιά».⁹² Ενώ μεν γίνεται αποδεκτό ότι για να γίνει μια συναλλαγή και τα δύο μέρη πρέπει να είναι ωφελημένα, από πλευράς αξιών η ανταλλαγή παραμένει ισοδύναμη.

⁹⁰ Βλ. ιδιαίτερα Francis Ysidro Edgeworth, *Mathematical Psychics*, C. Kegan Paul & Co., London 1881 [αναστατική επανέκδοση Augustus M. Kelley, New York, 1967], σσ. 29-31.

⁹¹ Βλ. επίσης και Carl Menger, *Grundsätze der Volkswirtschaftslehre*. 2η έκδοση: Holder-Pichler-Tempsky, Wien & G. Freytag, Leipzig. 1923, σσ. 333-5. [Anmerkung zu Seite 257]. [1η 1871].

⁹² «Le commerce n'est qu'un échange de valeur pour valeur égale, et que relativement à ces valeurs il n'y a ni perte ni gain entre les contractants», [François Quesnay], *Dialogues sur le Commerce et sur les Travaux des Artisans, Sur les Travaux des Artisans. - Second Dialogue*, [1766] στο *Collection des principaux économistes, tome 2, Physiocrates*, επιμ. Eugène Daire, Guillaumin, Paris, 1846, αναστατική έκδοση Otto Zeller, Osnabrück, 1966, σ. 196.

Την απάντηση στο ερώτημα επιχειρεί ο Turgot σε ένα αδημοσίευτο εν ζωή δοκίμιό του με τίτλο «Valeurs et Monnaies» που γράφτηκε γύρω στο 1769.⁹³

Στο άρθρο αυτό ο Turgot ξεκινά την ανάλυση της αξίας από τον απομονωμένο άνθρωπο [homme isolé] χωρίς επαφή με άλλους ανθρώπους. Τρία πράγματα καθορίζουν στην κατάσταση αυτή την αξία ενός πράγματος. Πρώτον, ο άνθρωπος συγκρίνει μεταξύ τους τις ανάγκες του και τις ταξινομεί σύμφωνα με μία τάξη αναγκαιότητας και χρησιμότητας [à l'ordre de nécessité et d'utilité]. (σ. 85) Δεύτερον, η ικανότητα (excellence) των πραγμάτων να ικανοποιήσουν κάθε ανάγκη ή επιθυμία. Τρίτον, η δυσκολία (difficulté) του να προμηθευτεί κάθε αγαθό, δηλαδή η σπανιότητα του (rareté). Αυτοί οι τρεις παράγοντες καθορίζουν αυτό που αποκαλεί ο Turgot «εκτιμητική αξία» (*valeur estimative*), διότι αποτελεί τον βαθμό εκτίμησης που ο άνθρωπος προσδίδει στα διάφορα αντικείμενα των επιθυμιών του [le degré d'estime que l'homme attache aux différents objets de ses désirs]. Ο άνθρωπος έχει ένα άθροισμα αναγκών [une somme de besoins] το οποίο προσπαθεί να ικανοποιήσει με δεδομένο το σύνολο των δυνάμεων (forces) και των ικανοτήτων του (facultés). Κάθε αντικείμενο του στοιχίζει σε κούραση και χρόνο και πρέπει να επιμερίσει την ικανοποίησή του ανάλογα με τις δυνάμεις και τις ικανότητές του. Η τιμή (*prix*) του κάθε αντικειμένου είναι η απασχόληση των δυνάμεών του. «[Γ]ια τον απομονωμένο άνθρωπο, η εκτιμητική αξία ενός αντικειμένου, είναι ακριβώς το μερίδιο του συνόλου των ικανοτήτων του που ανταποκρίνεται στην επιθυμία αυτού του αντικειμένου, ή αυτού που θα χρησιμοποιήσει για να την ικανοποιήσει».⁹⁴

Στην συνέχεια ο Turgot εισάγει δύο ανθρώπους οι οποίοι ανταλλάσσουν δύο αγαθά – καλαμπόκι και ξύλα (στο παράδειγμά του) - μεταξύ τους. Γίνεται διαπραγμάτευση και συμφωνούν μία σχέση ανταλλαγής αλλά τελικά και οι δύο κερδίζουν από την συναλλαγή. Η εκτιμητική αξία είναι προσωπική για τον καθένα και έτσι αυτός που αλλάζει τέσσερις μεζούρες καλαμπόκι με πέντε δεμάτια ξύλα, προτιμά το

⁹³ Δημοσιευμένο στο Gustav Schelle (επιμ.), *Œuvres de Turgot et documents le concernant avec Biographie et Notes*, τόμος III (Turgot intendant de Limoges, 1768-1774), Librairie Félix Alcan, Paris 1919, σσ. 79-98. Ηλεκτρονικά διαθέσιμο στην διεύθυνση <http://www.taieb.net> με την αρχική σελιδοποίηση. Το άρθρο έχει μεταφραστεί στα αγγλικά από τον Ronald L. Meek, *Precursors of Adam London*, J.M.Dent & Co., 1973. Οι παραπομπές στην γαλλική έκδοση. Το δοκίμιο (σχέδιο ενός άρθρου, στην πραγματικότητα) προοριζόταν για το *Dictionnaire du commerce* του Morellet. Η χρονολογία κυκλοφορίας ενός prospectus του λεξικού αυτού (1769) αποτελεί και την συμβατική χρονολόγηση του άρθρου.

⁹⁴ Il suit de là que la *valeur estimative* d'un objet, pour l'homme isolé, est précisément la portion du total de ses facultés qui répond au désir qu'il a de cet objet, ou celle qu'il veut employer à satisfaire ce désir. σ. 88.

καλαμπόκι από τα ξύλα, ενώ από την άλλη μεριά προτιμά τα ξύλα από το καλαμπόκι, αλλιώς δεν θα γινόταν η ανταλλαγή.

Αυτή η υπεροχή της εκτιμητικής αξίας, που αποδίδει αυτός που αποκτά ένα πράγμα στο πράγμα που απέκτησε σε σχέση με το πράγμα που παρέδωσε, είναι ουσιαστική στην ανταλλαγή, διότι αποτελεί το μοναδικό της κίνητρο. Ο καθένας θα παρέμενε όπως ήταν αν δεν είχε ένα συμφέρον, ένα προσωπικό κέρδος για να ανταλλάξει, αν σε σχέση με τον εαυτό του, δεν εκτιμούσε ότι θα έπαιρνε περισσότερο από όσο έδινε. (σ. 90).

Η φράση αυτή είναι κλειδί, διότι μας μεταθέτει από μία ανταλλαγή ισοδυνάμων σε μία ανταλλαγή στην οποία ο κάθε ένας κερδίζει κάτι από την ανταλλαγή.⁹⁵ Όπως παρατηρεί ο Georgescu-Roegen⁹⁶ αυτή είναι η πρώτη πραγματική απόκλιση στην ιστορία της οικονομικής σκέψης από το Αριστοτέλειο φυσικαλιστικό δόγμα του Βιβλίου Ε των *ΗΝ*, ότι σε μια «πραγματική ανταλλαγή οι συναλλασσόμενοι δεν πρέπει να κερδίζουν αξία· ο καθένας πρέπει να λαμβάνει την ίδια αξία (ή την ίδια ενσωματωμένη εργασία) με αυτήν που παρέδωσε». Παρατηρεί δε ότι «[π]αρά ταύτα ο Turgot δεν μπορούσε να απελευθερωθεί εντελώς από την Αριστοτέλεια παράδοση, διότι συνέχισε λέγοντας ότι “αυτή η διαφορά στην εκτιμητική αξία είναι αμοιβαία και ακριβώς ίση για κάθε μέρος”. Σε μία δίκαια ανταλλαγή ο κάθε ένας κερδίζει, αλλά κανένα μέρος δεν κερδίζει περισσότερο από το άλλο.». Πράγματι ο Turgot συνεχίζει ως εξής:

Αλλά αυτή η διαφορά στην εκτιμητική αξία είναι αμοιβαία (*réciproque*) και ακριβώς ίση από κάθε πλευρά· διότι, αν δεν ήταν ίση, ο ένας από τους δύο θα επιθυμούσε λιγότερο την ανταλλαγή και θα έσπρωχνε τον άλλο να πλησιάσει την τιμή του με μια καλύτερη προσφορά. Είναι λοιπόν πάντοτε αυστηρά αληθές ότι ο καθένας δίνει *ίση αξία* για να λάβει *ίση αξία*. Αν κάποιος δίνει τέσσερις μεζούρες καλαμπόκι για πέντε δεμάτια ξύλα, δίνει επίσης πέντε δεμάτια ξύλα για τέσσερις μεζούρες καλαμπόκι, και, συνεπώς, τέσσερις μεζούρες καλαμπόκι είναι *ισοδύναμες* (*équivalent*) [έχουν ίση αξία, ΝΘ] στην συγκεκριμένη ανταλλαγή, με πέντε δεμάτια ξύλα. Αυτά τα δύο πράγματα έχουν λοιπόν μία *ίση ανταλλάξιμη αξία*. [*une valeur échangeable égale*] (σ.91).

⁹⁵ Παρακάτω (σ. 93) σημειώνει: Πρέπει να σημειώσουμε εδώ ότι η εισαγωγή του εμπορίου μεταξύ των δύο ανθρώπων αυξάνει τον πλούτο του ενός και του άλλου, δηλαδή, τους δίνει μια μεγαλύτερη ποσότητα απολαύσεων με τις ίδιες ικανότητες. [Il est bon d'observer ici que l'introduction de l'échange entre nos deux hommes augmente la richesse de l'un et de l'autre, c'est-à-dire leur donne une plus grande quantité de jouissances, avec les mêmes facultés.] Η έννοια ότι το εμπόριο αυξάνει τον πλούτο είναι επίσης ιδιαίτερα έντονη στο έργο του Condillac *Le commerce et le gouvernement considérés relativement l'un à l'autre*, 1776, μέρος 1, κεφ. 6. Ηλεκτρονική έκδοση <http://www.taieb.net/fiches/condillac.htm>

⁹⁶ Nicholas Georgescu-Roegen, «Hermann Heinrich Gossen: His Life and Work in Historical Perspective», εισαγωγικό δοκίμιο στο Hermann Heinrich Gossen, *The Laws of Human Relations: and the Rules of Human Action Derived Therefrom*, Cambridge, Mass: MIT Press, 1983. σσ. cvi-cvii [Αγγλική έκδοση του *Entwick(e)lung der Gesetze des menschlichen Verkehrs, und der daraus fliessenden Regeln für menschliches Handeln*, που εκδόθηκε το 1854]. Πρβλ και του ιδίου, λήμμα «Utility and Value in Economic Thought» στο Philip P. Wiener (επιμ.), *The Dictionary of the History of Ideas: Studies of Selected Pivotal Ideas*, Charles Scribner's Sons, New York, 1973-74, , τόμος 4, σσ. 451-9. Εντελώς αντίθετη άποψη από τον Georgescu-Roegen έχει ο S. Todd Lowry, 1987, κεφ. VII.

Ο Georgescu-Roegen έχει δίκαιο όταν γράφει ότι ο Turgot δεν απελευθερώθηκε από την Αριστοτέλεια παράδοση. Μάλιστα, ο Turgot φθάνει στο σημείο να σημειώσει ότι η ισότητα της ανταλλάξιμης αξίας αποτελεί προϋπόθεση της ανταλλαγής [*c'est précisément que cette valeur échangeable dont l'égalité est la condition nécessaire d'un échange libre*, σ. 91]. Προσπαθεί στην πραγματικότητα να βρει μία *ante litteram* Nash solution για το πρόβλημα της διμερούς ανταλλαγής. Εκεί που ο Edgeworth βλέπει απροσδιοριστία και θεωρεί ότι μεταξύ των δύο αρχικών σημείων από τα οποία ξεκινούν τα μέρη υπάρχει *ἄκριτος ἔρις καὶ ταραχή*⁹⁷ ο Turgot βλέπει ακριβή μαθηματική λύση. Η Αριστοτέλεια ισοδυναμία μετατίθεται σε μία επακριβή μοιρασιά των «gains from trade».

Στον Turgot οι εκτιμητικές αξίες των δύο πλευρών παίρνουν στην ανταλλαγή μία μέση αξία η οποία είναι η αξία αποτίμησης (*valeur appréciative*) η οποία λειτουργεί ως ανταλλάξιμη αξία. Η αξία αποτίμησης αποτελεί τον μέσο όρο των εκτιμητικών αξιών τις οποίες γνωρίζει για τον εαυτό του και μόνο κάθε μέρος. Όπως και στα *Réflexions*, και εδώ ο Turgot προσθέτει και άλλους δύο συναλλασσόμενους, από έναν για κάθε αγαθό, για να προκύψει μια νέα αξία αποτίμησης εφόσον υπάρχει μια κοινή τιμή για όλους. Ισχύει, δηλαδή, αυτό που ο Jevons θα αποκαλέσει αργότερα «νόμο αδιαφορίας» (*law of indifference*), δηλαδή, της ενιαίας τιμής.⁹⁸ Όταν οι συναλλασσόμενοι γίνουν περισσότεροι έχουμε πάλι μια νέα μέση αξία εκτίμησης.

Το τελικό όμως, καθαρά αριστοτέλειο, χαρακτηριστικό στην ανάλυση του Turgot είναι η κατάληξη για το μέτρο της αξίας. Συζητώντας την διαφορά μεταξύ τιμής και αξίας λει ότι «η τιμή είναι το πράγμα που δίνουμε σε ανταλλαγή ενός άλλου» (σ. 94). Αντίθετα, την αξία δεν μπορούμε να την υπολογίσουμε [*l'impossibilité d'énoncer la valeur en elle-même*]. Συνεχίζει:

Πως μπορούμε να βρούμε, στην πραγματικότητα, την έκφραση ενός λόγου της οποίας ο πρώτος όρος, ο αριθμητής, η βασική μονάδα, είναι ένα πράγμα μη αποτιμήσιμο, και το οποίο το γνωρίζουμε με τον πιο ασαφή τρόπο; Πως μπορούμε να πούμε ότι η αξία ενός πράγματος αντιστοιχεί στο ένα διακοσιοστό των ικανοτήτων του ανθρώπου και σε ποιες ικανότητες αναφερόμαστε; ... Και ποιος μίτος μπορεί να μας οδηγήσει σε ένα τέτοιο λαβύρινθο υπολογισμών [*labyrinthe de calculs*], των οποίων όλα τα στοιχεία είναι απροσδιόριστα; Είναι λοιπόν αδύνατο να εκφράσουμε την αξία καθαυτή και το μόνο που μπορεί να πει ως προς αυτό η ανθρώπινη γλώσσα είναι ότι η αξία ενός πράγματος είναι ίση με την αξία ενός άλλου. Το συμφέρον που αποτιμάται ή γίνεται αισθητό από δύο ανθρώπους, εγκαθιδρύει αυτήν

⁹⁷ Edgeworth, *Mathematical Psychics*, 1881, σ. 29. Η φράση είναι από τον *Περί στεφάνου* του Δημοσθένους. (18.18 στην έκδοση του S. H. Butcher της Οξφόρδης). Βλέπε όμως σ. 55, σημ. 2. Αντίστοιχα, ο Richard Cantillon θεωρούσε ότι το αποτέλεσμα της διαπραγματεύσεως δεν καθορίζεται με γεωμετρική ακρίβεια. (*Essai sur la nature du commerce en général*, 1755, μέρος II, κεφ. 2).

⁹⁸ W. Stanley Jevons, *The Theory of Political Economy*, 5η έκδοση Augustus M. Kelley, New York, 1965 [1879, 1957], σ. 90. Πρώτη έκδοση 1870.

την εξίσωση σε κάθε ξεχωριστή περίπτωση, χωρίς κανείς να διανοείται να αθροίσει τις ικανότητες του ανθρώπου για να συγκρίνει το σύνολο με κάθε αντικείμενο της ανάγκης. Το συμφέρον πάντοτε καθορίζει το αποτέλεσμα αυτής της σύγκρισης· αλλά η ίδια ούτε γίνεται, ούτε μπορεί να γίνει.

Ο μόνος τρόπος να εκφράσουμε την αξία είναι λοιπόν, όπως είπαμε, να πούμε ότι ένα πράγμα είναι ίσο με ένα άλλο σε αξία. ... Η αξία δεν έχει άλλο μέτρο από την αξία· και μετράει κανείς τις αξίες συγκρίνοντας τις με αξίες, όπως μετράει κανείς τα μήκη χρησιμοποιώντας μήκη· και στο ένα και στο άλλο μέτρο σύγκρισης δεν υπάρχει κάποια βασική μονάδα που δίνεται από την φύση· δεν είναι παρά μια αυθαίρετη μονάδα κατά σύμβαση [il n'y a point d'unité fondamentale donnée par la nature; il n'y a qu'une unité arbitraire et de convention]. (σσ. 94-5).

Δύο χιλιετίες πριν ο Σταγειρίτης έγραφε (HN 1133b18-9):

τῇ μὲν οὖν ἀληθείᾳ ἀδύνατον τὰ τοσούτων διαφέροντα σύμμετρα γενέσθαι,
πρὸς δὲ τὴν χρείαν ἐνδέχεται ἰκανῶς. ἐν δὴ τι δεῖ εἶναι, τοῦτο δ' ἐξ
ὑποθέσεως: διὸ νόμισμα καλεῖται: τοῦτο γὰρ πάντα ποιεῖ σύμμετρα: μετρεῖται
γὰρ πάντα νομίσματι

Κλασική Πολιτική Οικονομία

Η ανάλυση του Turgot ήταν η τελευταία σημαντική συνεισφορά σε μια υποκειμενιστική αντιμετώπιση της θεωρίας της αξίας πριν από τα μέσα του 19ου αιώνα. Ο Smith διαδέχεται τον Hutcheson στην έδρα της Ηθικής Φιλοσοφίας στην Γλασκόβη και η επιρροή του τελευταίου και του Pufendorf είναι ιδιαίτερα εμφανής στο έργο του Smith. Ήδη όμως από τις *Lectures on Jurisprudence* [LJ] του 1763⁹⁹ φαίνεται ότι ο Smith ξεπέρασε την συλλογιστική που ξεκινούσε από τους Σχολαστικούς και κατέληγε στο Hutcheson. Η δυσκολία απόκτησης και η ζήτηση εξακολουθούν να υπάρχουν αλλά επηρεάζουν μόνο την αγοραία τιμή των αγαθών. Ο Smith διακρίνει μεταξύ φυσικής και αγοραίας τιμής των αγαθών (LJ vi.67).¹⁰⁰ Την αγοραία επηρεάζουν «1ον, η ζήτηση ή η ανάγκη για [το αγαθό] (είτε πραγματική είτε από καπρίτσιο), 2ον, η αφθονία του σε σχέση με την ζήτηση· και 3ον, ο πλούτος της ζήτησης, ή αυτών που το ζητούν». (LJ vi.70). Ενώ αντίθετα η φυσική τιμή είναι αυτή που κάνει κάποιον να ασχοληθεί με ένα συγκεκριμένο επάγγελμα. (LJ vi.67). Η έννοια της χρησιμότητας (utility) εγκαταλείπεται στην οικονομική ανάλυση, αν και έχει δώσει κάποια από τα πιο όμορφα κεφάλαια του *Theory of Moral Sentiments*

⁹⁹ Adam Smith, *Lectures on Jurisprudence*, με επιμέλεια των R.L. Meek, D.D. Raphael & P.G. Stein, Oxford University Press 1978. Πρόκειται για σημειώσεις φοιτητή των διαλέξεων του Smith που δόθηκαν το 1762-3.

¹⁰⁰ Η διάκριση ήδη υπήρχε στον Cantillon, *Essai*, 1755 (I.10) [valeur intrinsèque και prix du Marché] και στον Turgot, *Observations sur le Mémoire de M. de Saint-Péray en faveur de l'impôt indirect*, [1767] στο *Oeuvres de Turgot*, Daire, 1844, σ. 431 [valeur fondamentale et valeur vénale].

[TMS].¹⁰¹ Στον *Πλούτο των Εθνών* [WN] ¹⁰² (I.IV.13) η αναφορά στην χρησιμότητα γίνεται για να διαφοροποιήσει μεταξύ «αξίας χρήσης» (value in use) και «ανταλλακτικής αξίας» (value in exchange) και να εγκαταλειφθεί η έννοια της αξίας χρήσης. Σκοπός της έρευνάς του είναι πλέον να δείξει «ποίο είναι το πραγματικό μέτρο αυτής της ανταλλάξιμης αξίας» [what is the real measure of this exchangeable value, I.IV.14]. Πόσο όμως η ανάλυση του Smith βασίζεται στα *HN*;

Ο ίδιος ο Smith είναι οικείος με το έργο του Αριστοτέλους.¹⁰³ Αναφέρεται ρητά, π.χ., στο έβδομο μέρος του *Theory of Moral Sentiments* στα *HN* όταν εξετάζει την έννοια της δικαιοσύνης και την έννοια της μεσότητας.¹⁰⁴ Στην οικονομική του ανάλυση, ενώ οι αναφορές στον Αριστοτέλη είναι απλά εγκυκλοπαιδικές κινείται μέσα στο πλαίσιο του χωρίου των *HN*. Η ανάλυση του Smith βασίζεται στο ότι μία κοινωνία δεν απαιτεί την αγαθή προαίρεση για να λειτουργήσει.¹⁰⁵ Στην *TMS* [II.II.16] γράφει: «Society may subsist among different men, as among different merchants, from a sense of its utility, without any mutual love or affection; and though no man in it should owe any obligation, or be bound in gratitude to any other, it may still be upheld by a mercenary exchange of good offices according to an agreed valuation.» Πρβλ το [HN 1132b31-2] *ἐν μὲν ταῖς κοινωνίαις ταῖς ἀλλακτικαῖς συνέχει τὸ τοιοῦτον δίκαιον, τὸ ἀντιπεπονθὸς τῷ ἀντιποιεῖν γὰρ ἀνάλογον συμμένει ἢ πόλις.*

Επιπλέον η σαφής διάκριση μεταξύ ανταλλακτικής αξίας και αξίας χρήσης που παραπέμπει στην διττή χρήση των αγαθών στα *Πολιτικά*¹⁰⁶ του επιτρέπει να διατηρήσει την έννοια της ισοδυναμίας της ανταλλαγής μέσα από την εργασιακή θεωρία της αξίας. Έτσι διατηρεί την Αριστοτέλεια ισότητα στην ανταλλαγή ενώ ταυ-

¹⁰¹ Adam Smith, *The Theory of Moral Sentiments*, 1759. "Glasgow edition" με επιμέλεια των D.D. Raphael & A.L. Macfie, Oxford University Press 1976. Το μέρος IV έχει τον τίτλο «Of the Effect of Utility upon the Sentiment of Approbation».

¹⁰² Adam Smith, *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*, 1776. "Glasgow edition" με επιμέλεια των R.H. Campbell, A.S. Skinner & W.B. Todd, Oxford University Press 1976, [Ανατύπωση: Liberty Press, Indianapolis, 1979].

¹⁰³ Βλ. James Bonar, *A Catalogue of the Library of Adam Smith*, Royal Economic Society, London [1894, 1932] Ανατύπωση Augustus M.Kelley, New York, 1966, σσ. 10-12 όπου παρατίθενται και τα σχετικά χωρία. Βλέπε το σημαντικό έργο της Gloria Vivenza, *Adam Smith and the Classics: The Classical Heritage in Adam Smith's Thought*, Oxford University Press, Oxford, 2001 και Charles L. Griswold, Jr., *Adam Smith and the Virtues of Enlightenment*, Cambridge University Press, Cambridge, 1999.

¹⁰⁴ Ιδιαίτερα συζητώντας την έννοια της *justitia expletrix* του Grotius και του διορθωτικού δικαίου (*TMS* VII.II.14). Για την μεσότητα (mediocrity) σε σχέση με την αρετή στον Αριστοτέλη, βλ. *TMS* VII.II.16.

¹⁰⁵ It is not from the benevolence of the butcher, the brewer, or the baker, that we expect our dinner, but from their regard to their own interest, *WN*, I.II.2

¹⁰⁶ ἐκάστου γὰρ κτήματος διττὴ ἡ χρήσις ἐστίν, ἀμφοτέραι δὲ καθ' αὐτὸ μὲν ἀλλ' οὐχ ὁμοίως καθ' αὐτό, ἀλλ' ἢ μὲν οἰκεία ἢ δ' οὐκ οἰκεία τοῦ πράγματος, οἷον ὑποδήματος ἢ τε ὑπόδεσις καὶ ἢ μεταβλητικὴ. (1257a6-9). Βλ. καὶ D.G. Ritchie, λήμμα «Aristotle» στο *Palgrave's Dictionary of Political Economy*, επιμέλεια Henry Higgs, Macmillan, London, 1923, (αρχική έκδοση 1896), τόμος I, σσ. 53-5.

τόχρονα, διατηρεί την αντί-μερκαντιστική αντίληψη ότι κατά την ανταλλαγή και τα δύο μέρη βγαίνουν κερδισμένα.¹⁰⁷ Πράγματι, στην σφαίρα της ανταλλαγής η μη ισοδυναμία των ανταλλασσομένων αγαθών με κέρδη και για τα δύο μέρη προϋποθέτει μια υποκειμενική θεωρία της αξίας.

Μπορεί όμως να δει κανείς και πιο στενές συγγένειες με το χωρίο των *HN* στο έργο του Smith. Παράδειγμα στο πέμπτο κεφάλαιο του πρώτου βιβλίου (*WN I.V.4*) του *Πλούτου των Εθνών*, ο Smith αφού έχει εισαγάγει την έννοια της πραγματικής τιμής εξετάζει τον τρόπο με τον οποίον εξισώνονται τα διάφορα είδη εργασίας. Είναι το πρόβλημα που στην μαρξιστική πολιτική οικονομία ονομάστηκε «πρόβλημα της αναγωγής» (*Reduktionsproblem*). Ο Smith αναφέρει ότι αν και η

εργασία αποτελεί το πραγματικό μέτρο της ανταλλάξιμης αξίας κάθε εμπορεύματος, η αξία του δεν εκτιμάται συνήθως μέσω αυτής. Συχνά είναι δύσκολο να βεβαιώσουμε την αναλογία μεταξύ δύο διαφορετικών ποσοτήτων εργασίας. Η αναλογία αυτή δεν προσδιορίζεται μόνο από τον χρόνο που αναλώθηκε σε δύο διαφορετικά είδη εργασίας. Πρέπει επίσης να συνυπολογιστούν οι διαφορετικοί βαθμοί καταπόνησης που προκλήθηκε και ευστροφίας που ασκήθηκε (*hardship endured, and of ingenuity exercised*) [...] Δεν είναι όμως εύκολο να ορίσουμε κάποιο ακριβές μέτρο είτε της δυσκολίας είτε της ευστροφίας. Στην πραγματικότητα κατά την ανταλλαγή διαφορετικών προϊόντων που προέρχονται από διαφορετικά είδη εργασίας, συνήθως γίνεται και για τα δύο μία αξιολόγηση, Ωστόσο η ρύθμιση αυτή γίνεται όχι μέσω κάποιου ακριβούς μέτρου, αλλά μέσω της διαπραγμάτευσης και της συνδιαλλαγής της αγοράς, σύμφωνα με εκείνο το είδος χονδρικής ισότητας που παρ'όλον ότι δεν είναι ακριβές, είναι αρκετό για την διεκπεραίωση των καθημερινών δραστηριοτήτων (*It is adjusted, however, not by any accurate measure, but by the higgling and bargaining of the market, according to that sort of rough equality which, though not exact, is sufficient for carrying on the business of common life*)»¹⁰⁸

Η τελευταία φράση παραπέμπει άμεσα στο χωρίο *HN* 1133b13-5 «τῆ μὲν οὖν ἀληθείᾳ ἀδύνατον τὰ τοσούτων διαφέροντα σύμμετρα γενέσθαι, πρὸς δὲ τὴν χρείαν ἐνδέχεται ἰκανῶς.» Πράγματι, εκατό περίπου χρόνια μετά την πρώτη έκδοση του *Πλούτου των Εθνών*, ο Sir Alexander Grant¹⁰⁹ ερμηνεύει την *χρεία* ως «‘demand’ or the higgling of the market» ενώ το «ἐνδέχεται ἰκανῶς» έχει την έννοια του «αρκεί στην πράξη» ή «είναι αρκετό για πρακτικούς λόγους». Ο Smith όμως προχωρεί περισσότερο από τον Αριστοτέλη. Έχει ήδη σκιαγραφήσει, αναφερόμενος στην φυσική τιμή στις *LJ*, πώς εξισώνονται μέσω της αγοράς οι διάφορες ποιότητες της εργασίας και στον

¹⁰⁷ A free commerce on a fair consideration must appear to be advantageous on both sides. For the very cause of the exchange must be that you need my goods more than I need them, and that I need yours more than you do yourself. *LJ*, vi.160.

¹⁰⁸ Χρησιμοποίησα την ελληνική μετάφραση του Χρήστου Βαλλιάνου *Έρευνα για τη φύση και τις αιτίες του πλούτου των εθνών: (Βιβλία I & II)*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 2000 σε επιμέλεια Γιάννη Μηλιού. σσ. 63-4

¹⁰⁹ Sir Alexander Grant, *The Ethics of Aristotle*, Longmans, Green, & Co., London, 1874, τ. 2, σ. 120 σημ.12. Στον Grant αναφέρεται ως Ε Βιβλίο των *Ηθικών [Ευδημίων]* δεδομένου ότι τα βιβλία 5-7 είναι κοινά.

Πλούτο των Εθνών (WN I.X) δίνει διάφορους λόγους για τις μισθολογικές διαφορές. Εκεί βεβαίως χτίζει πάνω σε προηγούμενους όπως ο Galiani, ο Cantillon, ο Turgot και ο Hutcheson, αλλά το σχήμα της εξίσωσης μέσα από την αγορά είναι δικό του. Δίνει πλέον ο ίδιος μια απάντηση στο πώς *δεῖ οὖν λαμβάνειν τὸν οἰκοδόμον παρὰ τοῦ σκυτοτόμου τὸ ἐκείνου ἔργον, καὶ αὐτὸν ἐκείνῳ μεταδίδοναι τὸ αὐτοῦ.* (*HN 1133a8-10*).¹¹⁰ Οι ακραιφνείς υποκειμενιστές δεν του το συγχώρησαν ποτέ αυτό.¹¹¹

Karl Marx

Η κλασική πολιτική οικονομία τελειώνει με τον Karl Marx. Εκεί στον πρώτο τόμο του *Κεφαλαίου*, ο Marx ξεκινά την ανάλυσή του με τον Αριστοτέλη, για να τον αφήσει πίσω του. Το χωρίο του Marx είναι γνωστότατο.¹¹² Στην πραγματικότητα αποτελεί την πρώτη γνωριμία με τα *HN* όλων των οικονομολόγων που η εκπαίδευσή τους περιλάμβανε το έργο του Γερμανού φιλόσοφου. Ο Marx αναλύει με τον Αριστοτέλη την ισοδύναμη μορφή των εμπορευμάτων, παραθέτοντας στα ελληνικά αποσπάσματα από τα *HN*. Ο Αριστοτέλης, κατά τον Marx, αντιλαμβάνεται ότι η έκφραση της χρηματικής μορφής της αξίας των εμπορευμάτων αποτελεί απλά μια εξέλιξη της απλής μορφής της αξίας ενός εμπορεύματος σε όρους ενός οποιουδήποτε άλλου εμπορεύματος. Δηλαδή ότι η έκφραση «κλίνει πέντε ἀντὶ οἰκίας» δεν διαφέρει [*διαφέρει γὰρ οὐδὲν*] από την έκφραση «κλίνει πέντε ἀντὶ ... ὅσου αἱ πέντε κλίνει». Και παραμένει στην δήλωση της αδυναμίας του Αριστοτέλους να βρει το κοινό μέτρο με το οποίο μετρώνται τα εμπορεύματα. Το κείμενο κλειδί στον Αριστοτέλη για τον Marx είναι το *HN 1133b16-21*: *οὔτε γὰρ ἂν μὴ οὔσης ἀλλαγῆς κοινωνία ἦν, οὔτ' ἀλλαγῆ ἰσότητος μὴ οὔσης, οὔτ' ἰσότητος μὴ οὔσης συμμετρίας. τῇ μὲν οὖν ἀληθείᾳ ἀδύνατον τὰ τοσοῦτον διαφέροντα σύμμετρα γενέσθαι, πρὸς δὲ τὴν χρεῖαν ἐνδέχεται ἰκανῶς.*

Και σχολιάζει:

Ο Αριστοτέλης μας λει ο ίδιος, πού η περαιτέρω ανάλυσή του αποτυγχάνει, δηλαδή στην έλλειψη της έννοιας της αξίας. Τι είναι αυτό το ίσον, δηλ., η κοινή ουσία, που επιτρέπει να παρουσιαστεί η οικία ως προς την κλίνη ως έκφραση της κλίνης; Κάτι τέτοιο δεν μπορεί «στην πραγματικότητα να υπάρξει», λει ο Αριστοτέλης. Γιατί; Η οικία παρουσιάζεται ως προς στην κλίνη, σε σχέση με ένα ίσο, στο βαθμό που και

¹¹⁰ Αντίστοιχα Αριστοτέλεια (*HN 1133b21-26*) είναι η ανάλυση του Smith στο *WN I.V.5-6* για τους λόγους της χρήσης του νομίσματος

¹¹¹ Ludwig von Mises, *Human Action: A Treatise On Economics*, 4th revised edition, Fox & Wilkes, San Francisco, 1963, κεφ. XI, σσ. 203-4. [1η έκδοση 1949]. Βλ. και Murray N. Rothbard, *Economic Thought before Adam Smith*, volume I, Edward Elgar, Cheltenham UK, 1995.

¹¹² Karl Marx, *Das Kapital: Kritik der politischen Ökonomie (Erster Band)*, τόμος 23, Marx-Engels, *Werke*, 1962 [1η έκδοση 1867, Hamburg], σσ. 73-4.

στα δύο, στην κλίνη και στην οικία, παρουσιάζεται κάτι πραγματικά ίσο. Και αυτό είναι: η ανθρώπινη εργασία. (σ. 74)¹¹³

Άρα λοιπόν ο Αριστοτέλης σταμάτησε εκεί που ξεκινά η κριτική της πολιτικής οικονομίας. Αλλά, «η μεγαλοφυΐα του Αριστοτέλους λάμπει ακριβώς εκεί, στο ότι ανακάλυψε μια σχέση ισότητας στην έκφραση της αξίας των εμπορευμάτων. Μόνο το ιστορικό πλαίσιο της κοινωνίας, στην οποία ζούσε, τον εμπόδισε να ανακαλύψει σε τι λοιπόν, «τῆ ἀληθείᾳ», συνίσταται αυτή η σχέση ισότητας».¹¹⁴

Ο Marx κρατάει από τον Αριστοτέλη μόνο την σχέση ισότητας της ανταλλαγής για να θεμελιώσει την αξία πάνω στην εργασία. Δεν αναφέρεται στην ανάλυση της χρείας από τον Αριστοτέλη, παρά το γεγονός ότι ο φιλόσοφος την αναφέρει ως κοινό μέτρο των ανταλλασσομένων αγαθών. Μένει στο τελικό συμπέρασμα του Αριστοτέλους, ότι δεν είναι φιλοσοφικά δυνατή η «συμμετρία» και αναφέρεται μόνο στο «πρὸς δὲ τὴν χρείαν ἐνδέχεται ἰκανῶς» [«Notbehelf für das praktische Bedürfnis»]. Ο Marx βεβαίως δεν αγνοεί την Αριστοτέλεια χρεία. Έχει όμως ήδη τελειώσει με την ανάλυση της αξίας χρήσης των εμπορευμάτων αφού έχει αναφερθεί σε αυτήν δια μακρῶν στην αρχική ανάλυση των εμπορευμάτων. Ο Marx πράγματι διατηρεί από τον Αριστοτέλη την ισοδύναμη σχέση των εμπορευμάτων και αναγνωρίζει μόνο στο εμπόρευμα εργασία την ιδιότητα να παράγει υπεραξία στην σφαίρα της παραγωγής. Η μορφή της ισοδυναμίας διατηρείται μόνο στην σφαίρα της κυκλοφορίας ή της ανταλλαγής των εμπορευμάτων, η οποία χαρακτηρίζεται από «Ελευθερία, Ισότητα και Bentham». (σ. 189).

Είναι όμως ο πλέον Αριστοτέλειος από τους οικονομολόγους. Λειτουργεί ως εάν ο ίδιος ως Αριστοτέλης ζούσε σε μία καπιταλιστική κοινωνία. Αφενός η εργασία στον Marx ακολουθεί το Αριστοτέλειο δόγμα των *ενεργειών*.¹¹⁵ Η εργασία που παράγει αξίες χρήσης έχει συγκεκριμένο τέλος. Αλλά ως συγκεκριμένη εργασία δεν μπορεί να λειτουργήσει ως μέτρο της αξίας. Ο Marx συγκροτεί την έννοια της αφηρημένης

¹¹³ Aristoteles sagt uns also selbst, woran seine weitere Analyse scheitert, nämlich am Mangel des Wertbegriffs. Was ist das Gleiche, d.h. die gemeinschaftliche Substanz, die das Haus für den Polster im Wertausdruck des Polsters vorstellt? So etwas kann "in Wahrheit nicht existieren", sagt Aristoteles. Warum? Das Haus stellt dem Polster gegenüber ein Gleiches vor, soweit es das in beiden, dem Polster und dem Haus, wirklich Gleiche vorstellt. Und das ist - menschliche Arbeit

¹¹⁴ Das Genie des Aristoteles glänzt grade darin, daß er im Wertausdruck der Waren ein Gleichheitsverhältnis entdeckt. Nur die historische Schranke der Gesellschaft, worin er lebte, verhindert ihn herauszufinden, worin denn "in Wahrheit" dies Gleichheitsverhältnis besteht

¹¹⁵ τέλος δὲ πάσης ἐνεργείας ἐστὶ τὸ κατὰ τὴν ἔξιν. ἦ καὶ τῷ ἀνδρείῳ δὲ ἡ ἀνδρεία καλόν. τοιοῦτον δὲ καὶ τὸ τέλος: ὀρίζεται γὰρ ἕκαστον τῷ τέλει [HN 1115b 20-2].

εργασίας η οποία εξισώνεται μέσα από την διαδικασία της ανταλλαγής.¹¹⁶ Όπως εξηγεί ο Rubin¹¹⁷ το καθήκον της θεωρίας της αξίας στον Marx δεν καθιστά αναγκαίο

να αναζητήσουμε ένα πρακτικό μέτρο της αξίας το οποίο θα έκανε δυνατή την εξίσωση των προϊόντων της εργασίας στην αγορά. Αυτή η εξίσωση λαμβάνει χώρα στην πραγματικότητα κάθε μέρα στην διαδικασία της αγοραίας ανταλλαγής. Σε αυτή την διαδικασία, αυθόρμητα, προκύπτει ένα μέτρο της αξίας, δηλαδή το χρήμα, που είναι απαραίτητο για αυτή την εξίσωση. Αυτή η αγοραία ανταλλαγή δεν χρειάζεται κανενός είδους μέτρου από αυτά που σοφίζονται οι οικονομολόγοι. Το καθήκον της θεωρίας της αξίας είναι εντελώς διαφορετικό, δηλαδή να αντιληφθούμε και να εξηγήσουμε θεωρητικά την διαδικασία εξίσωσης των εμπορευμάτων που λαμβάνει χώρα καθημερινά στην αγορά, σε στενή σύνδεση με την εξίσωση και την διανομή της κοινωνικής εργασίας στην διαδικασία της παραγωγής.

Τα νεοκλασικά οικονομικά και τα Ηθικά Νικομάχεια

Με τον Marx όμως κλείνει ο κύκλος της κλασικής πολιτικής οικονομίας. Ήδη από την δεκαετία του 1850, αναπτύσσεται ξανά η ιδέα της υποκειμενικής θεωρίας της αξίας. Ο νεοκλασικός ωφελιμισμός έχει εξωτερικά κοινά χαρακτηριστικά με τον Αριστοτέλη. Ακόμα και η προταθείσα μετονομασία της επιστήμης της πολιτικής οικονομίας σε «catallactics» έχει αποδοθεί σε αυτόν.¹¹⁸ Ορισμένοι οικονομολόγοι¹¹⁹ βλέπουν στους νεοκλασικούς μια συνέχεια των *HN*. Πράγματι η κεντρικότητα που αποκτά η ανταλλαγή σε αυτούς θα μπορούσε να θεωρηθεί Αριστοτέλεια και η έννοια της χρησιμότητας μια μετεξέλιξη της χρείας. Στην πραγματικότητα όμως οι ίδιοι οι νεοκλασικοί δεν ένιωσαν καμία συγγένεια προς τον αρχαίο φιλόσοφο. Ο Jevons καταλήγει το *Theory of Political Economy* με ένα κεφάλαιο που έχει τίτλο «The Noxious Influence of Authority» όπου διαμαρτύρεται για τον σεβασμό στις αυθεντίες, ακόμα και «του John Stuart Mill, του Adam Smith ή του Αριστοτέλους» (σσ. 276-7), ενώ ο Menger σε τόσα άλλα Αριστοτέλειος δεν παραλείπει να επισημαίνει το σφάλμα των *HN*.¹²⁰ Ακόμα και ο Edgeworth με την εκπληκτική αρχαιομάθεια, και ο οποίος φλέγεται από την επιθυμία με την παραμικρή ευκαιρία να παρουσιάσει ένα αρχαίο χωρίο, στην ανάλυση του catallactic molecule, το πλησιέστερο που έρχεται στα *HN*,

¹¹⁶ Το επιχείρημα αυτό οφείλεται στον Meikle 1995, κεφ. 9.

¹¹⁷ Isaak Illich Rubin, *Essays on Marx's Theory of Value*, Black Rose Books, Montreal, 1973, 3η έκδοση, κεφάλαιο 11.

¹¹⁸ Richard Whately, *Introductory Lectures on Political Economy*. London: B. Fellowes, 1832. Ηλεκτρονική έκδοση <http://www.econlib.org/library/Whately/whtPE.html>, Lecture 1, §9. Mises, *Human Action*, 1963, κεφ. 14, Murray N. Rothbard, λήμμα «Catallactics», στο *The New Palgrave*, 1987, τ.1, σσ. 377-8.

¹¹⁹ Soudek 1952, Jaffé 1974

¹²⁰ Barry Smith, «Aristotle, Menger, Mises: An Essay in the Metaphysics of Economics», *History of Political Economy, Annual Supplement to vol. 22*, (1990), σσ. 263-288. Ο Menger σε πολλά σημεία του έργου του αναφέρεται στον Αριστοτέλη. Η αναφορά στο σφάλμα των *HN* βρίσκεται στο Carl Menger, *Principles of Economics*, [μετάφραση της 1ης έκδοσης του 1871 του *Grundsätze* από τους James Dingwall & Bert F. Hoselitz], Libertarian Press, Grove, Penn., 1994, σ. 305. Σημ, στο κεφ. 5.

είναι μια αναφορά¹²¹ στην έννοια της μεσότητας ως πιθανής λύσης της απροσδιοριστίας της καμπύλης συμβολαίων. *τῆ μὲν οὖν ἀληθείᾳ ἀδύνατον* η υποκειμενική θεώρηση της θεωρίας της αξίας από την οποία και τα δύο μέρη κερδίζουν να συμβιβαστεί με την έννοια της ισοδυναμίας της ανταλλαγής στον φιλόσοφο. Γι' αυτό οι νεοκλασικοί νοιώθουν απελευθερωμένοι από την κατάρα του Αριστοτέλους. Όπως γράφει ο von Mises¹²²

Μια βαθιά ριζωμένη πλάνη υποστήριζε ότι τα πράγματα και οι υπηρεσίες που ανταλλάσσονται είναι ίσης αξίας. Η αξία εθεωρείτο αντικειμενική, ως μία εγγενής ποιότητα των πραγμάτων και όχι απλά ως η έκφραση της προθυμίας των διαφόρων ανθρώπων να τα αποκτήσουν.... Αυτή η πλάνη εμπόδισε την προσέγγιση του Αριστοτέλους στα οικονομικά προβλήματα και, για σχεδόν δυο χιλιάδες χρόνια, το σκεπτικό όλων όσων θεωρούσαν τις γνώμες του Αριστοτέλους αυθεντία. Εξασθένησε σημαντικά τα θαυμαστά κατορθώματα των κλασικών οικονομολόγων και κατέστησε τα γραπτά των επιγόνων τους, ιδιαίτερα εκείνα του Marx και της Μαρξικής σχολής, εντελώς ανώφελα. Η βάση των σύγχρονων οικονομικών είναι η επίγνωση ότι είναι ακριβώς η ανισότητα στην αξία που αποδίδεται στα ανταλλασσόμενα αντικείμενα που οδηγεί στην ανταλλαγή τους.

Πράγματι, τα *HN* μπορούν να αποτελέσουν την βάση μόνο μιας πραγματικής πολιτικής οικονομίας.

¹²¹ Edgeworth, *Mathematical Psychics*, 1881, σ.55, σημ. 2.

¹²² von Mises, *Human Action*, 1963 [1949], κεφ. XI, σσ. 203-4.

Βιβλιογραφία

- Ανδρεάδης, Ανδρέας, *Ιστορία της ελληνικής δημόσιας οικονομίας: Από των Ελληνομακεδονικών μέχρι και των Βυζαντινών χρόνων*, 2η έκδοση, Παπαδήμας, Αθήνα, 1992.
- Anikin, A., *A Science in its Youth (Pre-Marxian Political Economy)*, Progress Publishers, Moscow (μετάφραση από τα ρώσικα), 1975.
- Aquinas, St.Thomas, *Commentary on Aristotle's Nicomachean Ethics*, μετάφραση C.I. Litzinger, Dumb Ox Books, Notre Dame, Ind., 1993 (1η έκδοση 1964).
- Aquinas, St.Thomas, *Corpus Thomisticum*, Ηλεκτρονική λατινική έκδοση από το Πανεπιστήμιο της Ναβάρρας με επιμέλεια Enrique Alarcón στην διεύθυνση <http://www.unav.es/filosofia/alarcon/amicis/ctopera.html>.¹²³
- Aquinas, St.Thomas, *Sententia libri Ethicorum*, στο *Corpus Thomisticum*.
- Aquinas, St.Thomas, *Summa Theologiae*. στο *Corpus Thomisticum*.
- Aquinas, St.Thomas, *The Summa Theologica of St. Thomas Aquinas*, Second and Revised Edition, Literally translated by Fathers of the English Dominican Province, 1920. Διαδικτυακή έκδοση στο <http://www.newadvent.org/summa>.
- Αριστοτέλης, *Aristotelis opera, edidit Academia Regia Borussica*, τόμοι 1-2, *Aristoteles Graece ex recognitione Immanuelis Bekkeri*. Berolini, apud G. Reimerum, 1831.
- Αριστοτέλης, *Aristotelis Ethica Nicomachea* έκδοση I. Bywater, Clarendon Press, Scriptorum Classicorum Bibliotheca Oxoniensis, Oxford, 1894, Ανατύπωση 1984.
- Αριστοτέλης, *Ηθικά Νικομάχεια*, τόμος 2, Βιβλία Ε'-Η', Άπαντα 8, Συλλογική μετάφραση, Κάκτος, Αθήνα.
- Αριστοτέλης, *Aristotelis Politica* έκδοση W.D. Ross, Clarendon Press, Scriptorum Classicorum Bibliotheca Oxoniensis, Oxford, 1957.
- Αριστοτέλης, *Metaphysics, Books 10-14. Oeconomica, Magna Moralia*, Volume 18, Aristotle in 23 volumes, Loeb Classical Library No. 287, Harvard University Press, Cambridge, Mass., 1982. Αρχική έκδοση με μετάφραση του Οικονομικού από τον G. Cyril Armstrong το 1935.
- Αριστοτέλης, *Nicomachean Ethics*, μετάφραση H. Rackham, Heinemann, London, & Loeb Classical Library, Harvard University Press, Cambridge, Mass., 1926.
- Αριστοτέλης, *Nicomachean Ethics*, μετάφραση W.D. Ross, Oxford University Press, Oxford, 1925 [Ανατύπωση 1963].
- Αριστοτέλης, *Nicomachean Ethics*, μετάφραση W.D. Ross, αναθεώρηση J.L. Ackrill και J.O. Urmson, Oxford World Classics, Oxford, 1980.
- Ashley, William, «Justum pretium», στο *Palgrave's Dictionary of Political Economy*, επιμέλεια Henry Higgs, Macmillan, London, 1923, (αρχική έκδοση 1896), τ. II, σσ. 500-1.
- Αυγουστίνος, *Augustini De Civitate Dei*, διαθέσιμο από <http://www.ac-nice.fr/philo/textes/Augustin-DeCivitateDei/Augustin-DeCivitateDei.htm>
- Bacon, Francis, *The Major Works*, Oxford University Press, Oxford, 2002, με επιμέλεια Brian Vickers.
- Baeck, Louis, «The Legal and Scholastic Roots of Leonardus Lessius's Economic Thought», *Storia del Pensiero Economico*, τεύχος 37, 1999. Διαθέσιμο από <http://www.dse.unifi.it/spe/indici/numero37/baeck.htm>.
- Baeck, Louis, *The Mediterranean Tradition in Economic Thought*, Routledge, London, 1994.

¹²³ Όλοι οι δικτυακοί τόποι προσπελάστηκαν τελευταία φορά τον Οκτώβριο του 2003.

- [Barbon, Nicholas], *A Discourse of Trade by NB MD*, London, Printed by Tho. Milbourn for the Author, 1690. Διαθέσιμο από το McMaster's Archive στην διεύθυνση <http://socserv2.socsci.mcmaster.ca/econ/ugcm/3113/barbon/trade.txt>.
- Blaug, Mark (επιμ.), *Aristotle (384-322 B.C.)*, Elgar, Aldershot 1991.
- Blaug, Mark (επιμ.), *St. Thomas Aquinas (1225-1274)*, Elgar, Aldershot, 1991.
- Bonar, James, *A Catalogue of the Library of Adam Smith*, Royal Economic Society, London [1894, 1932]. Ανατύπωση Augustus M. Kelley, New York, 1966.
- Bridel, Pascal, «Monchrétien, Antoyne de» στο Eatwell *et al.*, 1987, τ. 3, σσ.546-7.
- Cannan, Edwin, *A Review of Economic Theory*, P.S.King & Son, London, 1929.
- Cantillon, Richard, *Essai sur la nature du commerce en général*, edited with an English translation and other material by Henry Higgs, Macmillan, London, 1931. [Πρώτη έκδοση 1755]. Διαδικτυακές εκδόσεις γαλλικά <http://www.taieb.net> και αγγλικά <http://www.econlib.org>.
- Carmichael, Gerschom, *Natural Rights on the Threshold of the Scottish Enlightenment: The Writings of Gershom Carmichael*, επιμέλεια James Moore & Michael Silverthorne, Liberty Fund, Indianapolis, 2002.
- Case, John, *Speculum Moraliū Quaestionum in Universam Ethicē Aristotelis*. Διαδικτυακή έκδοση αγγλικά και λατινικά από την Dana F. Sutton στην διεύθυνση <http://eee.uci.edu/~papyri/speculum/> [Πρώτη έκδοση Οξφόρδη 1585].
- Catholic Encyclopedia*, «Compensation», 1908, Διαδικτυακή έκδοση <http://www.newadvent.org/cathen>.
- Cesarano, Filippo «Galiani, Ferdinando» στο Eatwell *et al.*, 1987, τ. 2, σσ. 456-7.
- Colish, Marcia L., *Medieval Foundations of the Western Intellectual Tradition, 400-1400*, Yale University Press, New Haven, Conn., 1997.
- Condillac, Étienne Bonnot, abbé de, *Le commerce et le gouvernement considérés relativement l'un à l'autre*, [Amsterdam, Paris, Jombert et Cellot, 1776, 2η Blanchon, Paris, An III (1794/5)], Διαθέσιμο από την διεύθυνση <http://www.taieb.net/fiches/condillac.htm>
- Cunningham, William, *The Growth of English Industry and Commerce*, Cambridge University Press, Cambridge, 1882.
- Davanzati, Bernardo, *Lezione delle monete*, στο *Scisma d' Inghilterra con altre Operette del Signor Bernardo Davanzati Bostichi*, Giuseppe Comino, Padova, 1727, σσ. 139-59. [Πρώτη έκδοση του *Lezione*, Φλωρεντία, 1588].
- Davanzati, Bernardo, *A Discourse Upon Coins*, μετάφραση John Toland, J.D. for Awynsham and John Churchil, London, 1696. Μετάφραση του *Lezione*. Ηλεκτρονικά διαθέσιμο από το Αρχείο McMaster στην διεύθυνση <http://socserv.mcmaster.ca/econ/ugcm/3113/davanzati/coins>.
- de Roover, Raymond, «The Concept of Just Price and Economic Policy», *Journal of Economic History*, τόμος 18, Δεκέμβριος 1958, σσ. 418-34 στον Blaug, *St. Thomas Aquinas*, 1991.
- de Roover, Raymond, «Scholastic Economics: Survival and Lasting Influence from the Sixteenth Century to Adam Smith», *Quarterly Journal of Economics*, τόμος 69, τεύχος 2 (Μάιος 1955), σσ. 161-90.
- Δημοσθένης, *Demosthenis Orationes*, με επιμέλεια S. H. Butcher, Clarendon Press, Scriptorum Classicorum Bibliotheca Oxoniensis, Oxford, 1903.
- Dempsey, Bernard W., «Just Price in a Functional Economy», *American Economic Review*, τόμος 25, Σεπτέμβριος 1935, σσ. 471-86, στο Blaug, *St. Thomas Aquinas*, 1991.

- Dos Santos Ferreira, Rodolphe, «Aristotle's Analysis of Bilateral Exchange: An Early Formal Approach to the Bargaining Problem», *European Journal of the History of Economic Thought*, τόμος 9, τεύχος 4, χειμώνας 2002, σσ. 568–590.
- Dunbabin, Jean, «The Reception and Interpretation of Aristotle's *Politics*», κεφ. 38 στο Kretzmann *et al.* 1982
- Eatwell, John, Murray Milgate & Peter Newman (επιμ.), *The New Palgrave: A Dictionary of Economics*, Macmillan, London, 1987.
- Edgeworth, Francis Ysidro, *Mathematical Psychics*, C. Kegan Paul & Co., London 1881. Αναστατική επανέκδοση Augustus M. Kelley, New York, 1967.
- Einaudi, Luigi, «Ferdinando Galiani», στο Henry W. Spiegel (επιμ.), *The Development of Economic Thought*, John Wiley & Sons, New York, 1952, σσ. 62-82.
- Ευκλείδης, *Στοιχεία*, *Euclidis elementa post I. L. Heiberg edidit E. S. Stamatis*, Teubner, Leipzig, 5 τόμοι, 1969-1977.
- Finley, M.I., «Aristotle and Economic Analysis», *Past and Present*, τεύχος 47, Μάιος 1970, σσ. 3-25, στο Blaug, *Aristotle*, 1991
- Finley, M.I., «Aristotle» στο Eatwell *et al.*, 1987, τ. 1, σσ. 112-3.
- Friedman, David D., «Just Price» στο Eatwell *et al.*, 1987, τ. 2, σσ. 1043-4.
- Friedman, David D., «In Defence of Thomas Aquinas and the Just Price», *History of Political Economy*, τόμος 12, τεύχος 2, καλοκαίρι 1980, σσ. 234-42.
- Galiani, Ferdinando, *Della moneta, libri cinque*, G. Raimondi, Napoli, 1750 (δηλ., 1751). Φωτομηχανική επανέκδοση, Verlag Wirtschaft und Finanzen, Düsseldorf, 1986. Ηλεκτρονική έκδοση <http://socserv.mcmaster.ca/econ/ugcm/3ll3/galiani/index.html>.
- Galiani, Ferdinando, *On Money*, σε μετάφραση Peter R. Toscano, University Microfilms International, Ann Arbor, Mich. 1977.
- Galilei, Galileo, *Dialogo sopra i due massimi sistemi tolemaico e copernicano*, 1632. Ιταλική ηλεκτρονική έκδοση <http://www.liceoalberti.it/Galileo/Galilei/Dialogo/dialogo.dei.massimi.sistemi.html>.
- Galilei, Galileo, *Dialogue concerning the two chief world systems-Ptolemaic and Copernican*, σε μετάφραση Stillman Drake, University of California Press, Berkeley, Calif., 1967, 2η έκδοση [1η 1953].
- Georgescu-Roegen, Nicholas, «Hermann Heinrich Gossen: His Life and Work in Historical Perspective», εισαγωγικό δοκίμιο στο Hermann Heinrich Gossen, *The Laws of Human Relations: and the Rules of Human Action Derived Therefrom*, σε μετάφραση Rudolph C. Blitz, MIT Press, Cambridge, Mass., 1983. [Μετάφραση του Gossen 1854].
- Georgescu-Roegen, Nicholas, «Utility and Value in Economic Thought» στο Philip P. Wiener (επιμ.), *The Dictionary of the History of Ideas: Studies of Selected Pivotal Ideas*, Charles Scribner's Sons, New York, 1973-74, σσ. 451-9, τόμος 4. Ηλεκτρονική έκδοση <http://etext.lib.virginia.edu/DicHist/dict.html>.
- Giocoli, Nicola, «La teoria del valore di Ferdinando Galiani: un'interpretazione unitaria», *Storia del pensiero economico*, , τεύχος 38, 1999, σσ. 69-93. Διαθέσιμο από την διεύθυνση <http://www.dse.unifi.it/spe/indici/numero38/giocoli.pdf>
- Gossen, Hermann Heinrich, *Entwick(e)lung der Gesetze des menschlichen Verkehrs, und der daraus fließenden Regeln für menschliches Handeln*, Braunschweig, 1854. Φωτοτυπική ανατύπωση Liberac N.V.Publishers, Amsterdam, 1967.
- Grant, Sir Alexander, *The Ethics of Aristotle*, Longmans, Green, & Co., London, 1874

- Griswold, Charles L., Jr., *Adam Smith and the Virtues of Enlightenment*, Cambridge University Press, Cambridge, 1999.
- Groenewegen, Peter, «‘political economy’ and ‘economics’», στο Eatwell *et al.*, 1987, τ. 3, σσ. 904-7.
- Groenewegen, Peter, «Davanzati, Bernardo», στο Eatwell *et al.*, 1987, τ. 1, σσ. 747-8.
- Groenewegen, Peter, «Turgot», στο Eatwell *et al.*, 1987, τ. 4, σσ. 707-12.
- Grotius, Hugo, *Grotius Hugonis Grotii de ivre belli ac pacis libris tres in quibus ius naturae & gentium, item iuris publici praecipua explicantur*, Parisiis: apud Nicolaum Buon, 1625. Γαλλική μετάφραση του Jean Barbeyrac, *Le droit de la guerre et de la paix*, Pierre Coup, Amsterdam, 1724, ηλεκτρονικά διαθέσιμο σε φωτομηχανική ψηφιοποίηση από την διεύθυνση <http://gallica.bnf.fr>.
- Grotius, Hugo, *The Rights of War and Peace*, μετάφραση A.C. Campbell, B. Boothroyd, London, 1814.
- Harvey, F.D., «Two Kinds of Equality», *Classica et Medievalia*, τόμος 26, (1965), σσ. 101-46.
- Heckscher, Eli F., *Mercantilism*, Routledge, London, 1994 [1η αγγλική έκδοση 1935, 1η σουηδική 1931].
- History of Economic Ideas*, Ειδικό τεύχος, «Della Moneta by Ferdinando Galiani: a quarter millennium assessment», τόμος 9, τεύχος 3, 2001.
- Hobbes, Thomas, *Leviathan*, με επιμέλεια Richard Tuck, Cambridge University Press, Cambridge, 1991. 1η έκδοση 1651.
- Hollander, Samuel, «On the Interpretation of the Just Price», *Kyklos*, τόμος 18 (1965), τεύχος 4, σσ. 615-34, στον Blaug, *St. Thomas Aquinas*, 1991
- Hutcheson, Francis, *A Short Introduction to Moral Philosophy: In Three Books, Containing The Elements of Ethicks and the Law of Nature*, Robert & Andrew Foulis, Glasgow, 2η έκδοση 1753.
- Hutcheson, Francis, *A System of Moral Philosophy in Three Books*, R. & A. Foulis, Glasgow, 1755. Ηλεκτρονικά διαθέσιμο σε φωτομηχανική ψηφιοποίηση από την διεύθυνση <http://gallica.bnf.fr>.
- Hutcheson, Francis, *Philosophiae moralis institutio compendiaria, ethices et jurisprudentiae naturalis elementa continens*, Robert Foulis, Glasguae [Γλασκόβη], 1742. Ηλεκτρονικά διαθέσιμο σε φωτομηχανική ψηφιοποίηση από την διεύθυνση <http://gallica.bnf.fr>.
- Jackson Henry, *Περί δικαιοσύνης, The Fifth Book of the Nicomachean Ethics of Aristotle*, University Press, Cambridge, 1879.
- Jaffé, William, «Edgeworth’s Contract Curve: Part 2. Two Figures in its Protohistory: Aristotle and Gossen», *History of Political Economy*, τόμος 6, τεύχος 3, χειμώνας 1974, σσ. 381-404.
- Jevons, W. Stanley, *The Theory of Political Economy*, 5η έκδοση Augustus M. Kelley, New York, 1965. [1879, 1957]. 1η έκδοση 1870.
- Judson, Lindsay, «Aristotle on Fair Exchange», στο C.C.W. Taylor (επιμ.), *Oxford Studies in Ancient Philosophy*, τόμος XV, Clarendon Press, Oxford, 1997, σσ. 147-75.
- Kaye Joel, *Economy and Nature in the Fourteenth Century: Money, Market Exchange, and the Emergence of Scientific Thought*, Cambridge University Press, Cambridge, 1998.
- Kretzmann, Norman, Anthony Kenny & Jean Pinborg (επιμ.), *The Cambridge History of Later Medieval Philosophy*, Cambridge University Press, Cambridge, 1982.

- Langholm Odd, «Economic Freedom in Scholastic Thought», *History of Political Economy*, τόμος 14, τεύχος 2, καλοκαίρι 1982, σσ. 260-83 στον Blaug, *St. Thomas Aquinas*, 1991.
- Law, John, *Considérations sur le numéraire et le commerce*, [1705], στο Eugène Daire, (επιμ.), *Economistes financiers du XVIIIe siècle*, Guillaumin, Paris 1843. Facsimile έκδοση *Collection des principaux économistes*, τ. 1, Otto Zeller, Osnabrück, 1966.
- Liddell-Scott, *A Greek-English Lexicon*, compiled by Henry George Liddell and Robert Scott, revised and augmented throughout by Sir Henry Stuart Jones, with the assistance of Roderick McKenzie, and with the cooperation of many scholars, Clarendon Press, Oxford, 1996. [Πρώτη έκδοση του λεξικού 1843].
- Lowry, S. Todd, *The Archeology of Economic Ideas: The Classical Greek Tradition*, Duke University Press, Durham, N.C., 1987.
- Marx, Karl, *Das Kapital: Kritik der politischen Ökonomie. (Erster Band)*, στο *Karl Marx, Friedrich Engels, Werke*, τόμος 23, επιμ. Institut für Marxismus-Leninismus beim ZK der SED, Dietz Verlag, Berlin (DDR), 1962 [1η έκδοση 1867, Hamburg].
- Marx, Karl, *Theorien über den Mehrwert (Vierter band des "Kapitals"). Erster Teil*, στο *Karl Marx, Friedrich Engels, Werke*, τόμος 26.1, επιμ. Institut für Marxismus-Leninismus beim ZK der SED, Dietz Verlag, Berlin (DDR), 1962 [γράφηκε το 1862-3].
- Meikle, Scott, *Aristotle's Economic Thought*, Clarendon Press, Oxford, 1995.
- Menger, Carl, *Grundsätze der Volkswirtschaftslehre*, Holder-Pichler-Tempsky, Wien & G. Freytag, Leipzig, 1923, 2η έκδοση.
- Menger, Carl, *Principles of Economics*, μετάφραση της 1ης έκδοσης του 1871 του *Grundsätze* από τους James Dingwall & Bert F. Hoselitz, Libertarian Press, Grove, Penn., 1994.
- Mises, Ludwig von, *Human Action: A Treatise On Economics*, 4th revised edition, Fox & Wilkes, San Francisco, 1963, κεφ. XI, σσ. 203-4. [1η έκδοση 1949].
- Montchrestien, Antoine de, *Traicté de l'æconomie politique*, κριτική έκδοση του François Billacois, Librairie Droz, Genève, 1999 [1η έκδοση 1615].
- Mun, Thomas, *Englands Treasure by Forraign Trade*, Αναστατική ανατύπωση, August M. Kelley Publishers, Fairfield, N.Y. 1986. [1η έκδοση 1664].
- Munro John, «The Late-Medieval Origins of the Modern Financial Revolution: Overcoming Impediments from Church and State», *University of Toronto Working Paper*, no. 2 for 2001, UT-ECIPA-MUNRO-01-02, (αναθεώρηση Απρίλιος 2003), στην διεύθυνση <http://www.chass.utoronto.ca/ecipa/archive/UT-ECIPA-MUNRO-01-02.pdf>.
- Naldi, Nerio, «Gershom Carmichael on 'Demand' and 'Difficulty of Acquiring': Some Evidence from the First Edition of Carmichael's Commentary to Pufendorf's *De Officio*», *Scottish Journal of Political Economy*, τόμος 40, 1993, τεύχος 4, σσ. 456-70.
- Nietzsche, Friedrich Wilhelm, *Jenseits von Gut und Böse*, [1886], διαδικτυακή έκδοση στο <http://gutenberg.spiegel.de/nietzsch/jenseits/0htmlidir.htm>.
- O' Brien, George, *An Essay on Mediaeval Economic Teaching*, Longmans & Co, London, 1920. Επανέκδοση, Batoche Books, Kitchener, Ontario, 2001, στην διεύθυνση <http://www.ecn.bris.ac.uk/het/obrien/mediaeval.pdf>.
- Πίνδαρος, *The Odes of Pindar including the Principal Fragments*. Εισαγωγή-μετάφραση Sir John Sandys, Harvard University Press, Cambridge, Mass. και Heinemann, London, 1937. Διαδικτυακή έκδοση <http://www.perseus.tufts.edu>

- Πλάτων, *Platonis Opera*, έκδοση John Burnet, Clarendon Press, Scriptorum Classicorum Bibliotheca Oxoniensis, Oxford, 1903, Ανατύπωση 1977.
- Pribram, Karl, *A History of Economic Reasoning*, Johns Hopkins University Press, Baltimore, Maryland, 1983.
- Pufendorf, Samuel, *Pufendorfii Samuelis Pufendorfii De officio hominis et civis juxta legem naturalem libri duo*, Junghans, Lund, 1673. Αγγλική έκδοση *On the Duty of Man and Citizen According to Natural Law*, σε μετάφραση Michael Silverthorne και επιμέλεια James Tully, Cambridge University Press, Cambridge, 1991.
- Pufendorf, Samuel, *Samuelis Pufendorfii De jure naturae et gentium libri octo*, Adam Junghans, Londini Scanorum (Lund), 1672. Γαλλική μετάφραση και σχόλια του Jean Barbeyrac *Le droit de la nature et des gens*, Basle, 1732. Ηλεκτρονικά διαθέσιμο σε φωτομηχανική ψηφιοποίηση από την διεύθυνση <http://gallica.bnf.fr>.
- Ritchie, D.G., «Aristotle» στο *Palgrave's Dictionary of Political Economy*, επιμέλεια Henry Higgs, Macmillan, London, 1923, (αρχική έκδοση 1896), τ. I, σσ. 53-5.
- Roscher, Wilhelm, *Geschichte der National-Oekonomik in Deutschland*, Verlag R. Oldenburg, München & Berlin, 1874,
- Rothbard, Murray N., *Economic Thought before Adam Smith*, τόμος I, Edward Elgar, Cheltenham UK, 1995.
- Schumpeter, Joseph A., *History of Economic Analysis*, με επιμέλεια Elizabeth Boody Schumpeter, Oxford University Press, Oxford, 1954.
- Screpanti, Ernesto & Stefano Zamagni, *Η Ιστορία της Οικονομικής Σκέψης*, μετάφραση Αντριάννας Σακκά, επιμέλεια Νίκου Θεοχαράκη, τυπωθήτω-Γιώργος Δαρδανός, Αθήνα.
- Shoaf, Richard A., *Dante, Chaucer, and the Currency of the Word: Money, Images, and Reference in Late Medieval Poetry*, Pilgrim Books. Norman, Okl., 1983.
- Simpson, Robert, *The Elements of Euclid viz. the first six books together with the eleventh and the twelfth*, J. Nourse, London & J. Balfour Edinburgh, 1781.
- Singer, Kurt, «Oikonomia: An Inquiry into Beginnings of Economic Thought and Language», *Kyklos*, τόμος 11, (1958), σσ. 29-57 στο Blaug, *Aristotle*, 1991
- Skinner, Andrew S., «Pufendorf, Hutcheson and Adam Smith: Some Principles of Political Economy», *Scottish Journal of Political Economy*, τόμος 42, 1995, τεύχος 2, σσ. 165-82. Αναδημοσιευμένο στο του ιδίου *A System of Social Science: Papers relating to Adam Smith*, 2η έκδοση, Clarendon Press, Oxford, 1996.
- Smith, Adam, *The Theory of Moral Sentiments*, “Glasgow edition” με επιμέλεια των D.D. Raphael & A.L. Macfie, Oxford University Press 1976. [Φωτοτυπική ανατύπωση: Liberty Press, Indianapolis, 1982. Πρώτη έκδοση 1759].
- Smith, Adam, *Lectures on Jurisprudence*, με επιμέλεια των R.L. Meek, D.D. Raphael & P.G. Stein, Oxford University Press 1978, [Φωτοτυπική ανατύπωση: Liberty Press, Indianapolis, 1982. Καταγράφηκαν το 1762-3].
- Smith, Adam, *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*, με επιμέλεια των R.H. Campbell, A.S. Skinner & W.B. Todd, Oxford University Press, Oxford 1976. [Φωτοτυπική ανατύπωση: Liberty Press, Indianapolis, 1979. Πρώτη έκδοση 1776].
- Smith, Adam, *Έρευνα για τη φύση και τις αιτίες του πλούτου των εθνών: (Βιβλία I & II)*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 2000 σε μετάφραση Χρήστου Βαλλιάνου και επιμέλεια Γιάννη Μηλιού.
- Smith, Barry, «Aristotle, Menger, Mises: An Essay in the Metaphysics of Economics», *History of Political Economy, Annual Supplement to vol. 22*, (1990), σσ. 263-288

- Soudek, Josef, «Aristotle's Theory of Exchange: An Enquiry into the Origins of Economic Analysis», *Proceeding of the American Philosophical Society*, τόμος 96 (1952), τεύχος 1, σσ. 45-75. Στον Blaug, *Aristotle*, 1991.
- Steuart, Sir James, *An Inquiry into the Principles of Political Economy*, 1767 [Ανατύπωση: Pickering & Chatto, London, 1997].
- Turgot, Anne-Robert-Jacques, *Observations sur le Mémoire de M. de Saint-Péray en faveur de l'impôt indirect*, [1767] στο Eugène Daire, *Oeuvres de Turgot*, Guillaumin, Paris, 1844. [Facsimile έκδοση του Otto Zeller, Osnabrück, 1966].
- Turgot, Anne-Robert-Jacques, *Réflexions sur la formation & la distribution des richesses, par Mr. X. Ephémérides du citoyen* τόμος XI, σσ. 12-56, XII, σσ. 31-98 [1769], τόμος I (1770) σσ. 114-173. Διαθέσιμο στην αρχική σελιδοποίηση από <http://www.taieb.net>. Πρώτη αγγλική μετάφραση 1793, διαθέσιμη ως «Anne Robert Jacques Turgot, *Reflections on the Formation and Distribution of Wealth*. J. Good: London, 1793» από την διεύθυνση <http://www.econlib.org>.
- Turgot, Anne-Robert-Jacques, «Valeurs et monnaies» στο Gustav Schelle (επιμ.), *Oeuvres de Turgot et documents le concernant avec Biographie et Notes*, τόμος III (Turgot intendant de Limoges, 1768-1774), Librairie Félix Alcan, Paris 1919, σσ. 79-98. Διαθέσιμο στην αρχική σελιδοποίηση από <http://www.taieb.net>. [Γράφτηκε πιθανόν το 1769].
- Vivenza, Gloria, *Adam Smith and the Classics: The Classical Heritage in Adam Smith's Thought*, Oxford University Press, Oxford, 2001.
- Whewell, William, *History of the Inductive Sciences, from the earliest to the present times*, John W. Parker, London και J. and J.J. Deighton, Cambridge, 1837.
- Wieland, Georg, «The Reception and Interpretation of Aristotle's *Ethics*» κεφ. 34 στο Kretzmann *et al.* 1982.
- Wilson, G.W., «The Economics of the Just Price», *History of Political Economy*, τόμος 7, τεύχος 1, άνοιξη, σσ. 56-74, 1975.
- Worland, Stephen T., «*Justum Pretium*: One More Round in an "Endless Series"», *History of Political Economy*, τόμος 9, τεύχος 4, χειμώνας 1977, σσ. 504-21.